

Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu

Artykuł:

Frejlich Józef: Gospodarstwo samorządowe w byłej dzielnicy pruskiej

Źródło:

Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne 1922, zeszyt 3-6, strony 27-126

Artykuł udostępniony cyfrowo w ramach zadań projektu pt.

„Digitalizacja i udostępnianie online »Bibliografii gospodarki Wielkopolski 1919-39«

H. Maciejewskiej” (SONB/SP/550684/2022)

Dr. Józef Frejlich.

Gospodarstwo samorządowe w byłej dzielnicy pruskiej.

Wstęp. — I. Gospodarka finansowa ciał samorządowych. — II. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie szkolnictwa oraz popierania sztuk i nauk. — III. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie budowy i konserwacji dróg komunikacyjnych. — IV. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie szpitalnictwa i zdrowotności publicznej. — V. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie dobroczynności i moralności publicznej. — VI. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie organizacji kredytu publicznego i prywatnego. — VII. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie utrzymywania przedsiębiorstw własnych. — VIII. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie regulacji stosunków dotyczących pracy. — IX. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie popierania przemysłu, handlu, rzemiosł i rolnictwa.

Gospodarka ciał samorządowych na obszarze byłej dzielnicy pruskiej rozwijała się w miarę przekazywania przez państwo specjalnym organizacjom lokalnym takich dziedzin gospodarki państwowej, które wymagają dokładnej znajomości stosunków i potrzeb miejscowych.

Gospodarka ciał samorządowych miała tutaj na celu bądź podniesienie moralnego stanu ludności miejscowej, bądź podniesienie jej stanu fizycznego, bądź w końcu popieranie gospodarczego rozwoju ludności, zamieszkującej tą dzielnicę.

Celem podniesienia moralnego stanu ludności, ciała samorządowe prowadziły szeroko zakrojoną gospodarkę na polu szerzenia oświaty, szerzenia sztuk i nauk; zwalczały ubóstwo, opiekowały się młodzieżą moralnie zaniedbaną lub opuszczoną.

Celem zaś polepszenia stanu fizycznego ludności miejscowej, ciała samorządowe prowadziły gospodarkę w dziedzinie szpitalnictwa i ogólnej zdrowotności publicznej, ułatwiały pomoc akuszeryjną, zwalczały epidemie, opiekowały się umysłowo chorymi, schorzałymi i niezdolnymi do pracy.

W zakresie, w końcu, spraw gospodarczych ciała samorządowe w byłej dzielnicy pruskiej budowały i utrzymywały drogi komunikacyjne,

przeprowadzały samodzielne prace meljoracyjne bądź, ewentualnie, udzielały w tym celu finansowego poparcia specjalnym zrzeszeniom bądź osobom prywatnym, organizowały własne instytucje kredytowe, popierały, w miarę sił i środków, rozwój przemysłu, handlu, rzemiosł i rolnictwa.

Oprócz tego ciała samorządowe ściślejsze — gminne, przejęły od państwa dosyć obszerne funkcje w dziedzinie administracji wojskowej i policyjnej.

* *

Gospodarka ciał samorządowych w byłym zaborze pruskim odznaczała się, do momentu inkorporacji tej dzielnicy do Rzeczypospolitej Polskiej, w wielu swych dziedzinach, wrogiemi, w stosunku do ludności polskiej, tendencjami.

Organa wykonawcze ciał samorządowych znajdując się, do chwili inkorporacji, w rękach niemieckich, czy to z powodu swoistej, niedemokratycznej, stanu liczebnego ludności polskiej nieuwzględniającej, ordynacji wyborczej, czy też z powodu specjalnego postępowania władz nadzorczych państwowych pruskich, w działalności swej faktycznie zmierzały ku powstrzymywaniu kulturalnego i gospodarczego rozwoju ludności polskiej, nieuwzględniały zupełnie swoistych cech narodowych i potrzeb kulturalnych tejże ludności. Z drugiej atoli strony, organa wykonawcze ciał samorządowych świadomie i celowo popierały usilnie rozwój kulturalny i gospodarczy ludności niemieckiej, zamieszkałej na ziemiach zaboru pruskiego, prowadziły działalność germanizacyjną, uzupełniając tym sposobem antypolski system rządu pruskiego.

Antypolski charakter gospodarki ciał samorządowych w zaborze pruskim występował przede wszystkim w dziedzinie językowej. Jako instytucje publiczne, ciała samorządowe i ich organa wykonawcze, w myśl odpowiednich przepisów prawnych i obowiązujących rozporządzeń władz państwowo-nadzorczych, musiały się posługiwać w swem urzędowaniu wewnętrznem i zewnętrznem wyłącznie językiem niemieckim, jako językiem państwowym pruskim. W nielicznych przypadkach wyjątkowych, tam gdzie było to niezbędnem dla normalnego funkcjonowania gospodarki samorządowej, język polski był tylko tolerowanym, jako niedający się zamienić środek porozumiewania się z ludnością miejscową polską. Zasadniczo jednak i, za nielicznymi wyjątkami, faktycznie, język polski usunięty był zupełnie z wewnętrznej i zewnętrznej administracji ciał samorządowych i ich organów wykonawczych.

Nieuwzględnianie świadome i celowe właściwości narodowych i kulturalnych odrębności ludności polskiej przez ciała samorządowe i ich organa wykonawcze w zaborze pruskim, przeciwnie, świadome i celowe szerzenie niemczyzny, jaskrawy swój wyraz znajdowało w całej komu-

nalnej polityce szkolnej. W tej dziedzinie, organa samorządowe: gminy, naogół znajdujące się w rękach niemieckich, kontynuowały i uzupełniały rządową politykę szykan narodowościowych, z całą świadomością dążyły do uczynienia ze szkoły ludowej, ze szkoły zawodowej, bądź uzupełniającej instrumentu germanizacji ludności polskiej. Również i na polu ogólnego popierania sztuk i nauk, ciała samorządowe dbały przede wszystkim o rozwój niemieckich instytucji naukowych i artystycznych, odmawiając swego poparcia, zwalczając nawet czynnie, o ile to leżało w granicach funkcji samorządowych, polskie instytucje naukowe i artystyczne.

Antypolski charakter gospodarki ciał samorządowych w zaborze pruskim w jaskrawy sposób wyrażał się również i w dziedzinie akcji ekonomicznej organów komunalnych. Ciała samorządowe: prowincjonalne, powiatowe i gminne w olbrzymiej większości systematycznie bojkotowały polskie przedsiębiorstwa przemysłowe i rękodzielnicze, oddając wszystkie prace, wykonywane przez gminy, przedsiębiorcom niemieckim. Krzywda wyrządzona w ten sposób polskiemu przemysłowi i polskiemu rękodzielnictwu, wzięwszy pod uwagę rozmiary akcji budowlanej i inwestycyjnej ciał samorządowych, w zaborze pruskim, jest olbrzymia. Bojkotowanie polskiego przemysłu i rękodzielnictwa przez ciała samorządowe w zaborze pruskim, będąc kontynuacją i uzupełnieniem takiegoż bojkotu ze strony władz i organów państwowych, miało na celu z jednej strony osłabianie gospodarczego rozwoju ludności polskiej, zwłaszcza miejskiej, z drugiej zaś, popieranie ekonomicznego dobrobytu ludności niemieckiej; było jednym z ważniejszych środków niemczenia miast na ziemiach zaboru pruskiego. Dodatkowym sposobem szkodenia polskiemu przemysłowi, handlowi i rękodzielnictwu w zaborze pruskim, przez ciała komunalne szersze i ściślejsze, była nieprzyjazna polityka kredytowa rozmaitego rodzaju komunalnych instytucji kredytowych, uważających za swój główny cel udzielanie taniego kredytu niemieckim przedsiębiorstwom, rękodzielnikom i kupcom; z tych względów znaczenie komunalnych instytucji kredytowo-oszczędnościowych dla życia ekonomicznego ludności polskiej w zaborze pruskim było naogół niezbyt wielkie.

Antypolski charakter całej gospodarki ciał samorządowych w zaborze pruskim występował wyraźnie we wszystkich akcjach i enuncjacjach ciał samorządowych w dziedzinie czysto-politycznej. Nieuwzględniając zupełnie pożądań i potrzeb narodowych i politycznych ludności polskiej, reprezentacje i organa wykonawcze, ciał samorządowych występowały zawsze jako ośrodki idei państwowej pruskiej i niemieckiej, manifestując swe uczucia, nie będące zupełnie odbiciem uczuć i przekonań ludności polskiej zaboru pruskiego, słowami i czynami. Z powodu, na przykład, 25-letniego jubileuszu panowania króla pruskiego i cesarza

Niemiec Wilhelma II, którego panowanie było okresem prawie że nieprzerwanej polityki germanizacyjnej rządu pruskiego, okresem wielkich moralnych i materialnych cierpień ludności polskiej, cały szereg związków samorządowych w zaborze pruskim pospieszył ze złożeniem hołdu w imieniu ludności, utworzył szereg fundacyj patriotyczno-niemieckich o celach wrogich ludności polskiej. Również, liczne gminy miejskie wybudowały, bądź całkowicie, bądź częściowo z funduszków miejskich, pomniki królom pruskim (Fryderykowi Wielkiemu, Wilhelmowi I), bądź wielkim pruskim mężom stanu (Bismarckowi), obrażając tem samem uczucia narodowe ludności polskiej, i przyczyniając się do zeszcpecenia polskiego zewnętrznego charakteru wielu miast w zaborze pruskim.

Słowem, tak sama gospodarka ciał samorządowych w wielu jej dziedzinach, jak i działalność organów wykonawczych komunalnych, czyniły ze związków samorządowych, w zaborze pruskim, instrument polityki antypolskiej, celem której było osłabienie żywiołu polskiego, wzmacnianie ludności niemieckiej, germanizowanie ludności polskiej.

* * *

Celem pracy niniejszej jest zobrazowanie rozwoju gospodarki samorządowej w byłej dzielnicy pruskiej, na całym obszarze zaboru pruskiego, a więc: w dawnym Wielkim Księstwie Poznańskim, w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych oraz na Śląsku Górnym, wedle głównych dziedzin tej gospodarki.

Przedstawienie ustroju władz samorządowych zostało pominięte, jako wykraczające poza ramy naszej pracy. Tembardziej, że prace Stanisława Kutrzeby¹⁾, Kazimierza Wł. Kumanieckiego²⁾, a w pewnej mierze i Bohdana Winiarskiego³⁾ dają dokładny obraz ustroju ciał samorządowych w byłym zaborze pruskim, w jego historycznym rozwoju.

I. Gospodarka finansowa ciał samorządowych.

Cechą charakterystyczną gospodarki finansowej ciał samorządowych w byłym zaborze pruskim, tak samo zresztą, jak w całym królestwie pruskim, było zamknięcie tejże gospodarki w dosyć ciasnych ramach, zakreślonych przez odpowiednie ustawy państwowe o finansach komunalnych. Ciała samorządowe w zaborze pruskim nie posiadały też właś-

¹⁾ Stanisław Kutrzeba. *Historja ustroju Polski*, t. IV. Lwów 1920.

²⁾ Kazimierz Wł. Kumaniecki. *Ustrój władz samorządowych na ziemiach polskich w zarysie*, cz. 4. Warszawa-Kraków 1921.

³⁾ Bohdan Winiarski. *Les institutions politiques en Pologne au XIX siècle*. Paris 1921

ciwie autonomji w dziedzinie gospodarki finansowej, a specjalnie w najważniejszej jej gałęzi: podatkowej. Ani gminy, ani też związki powiatowe i prowincjonalne nie posiadały prawa pobierania podatków najkorzystniejszych tak dla samych związków, jak i dla ludności związki te zamieszkującej, mogąc tylko korzystać z tych stosunkowo skromnych źródeł podatkowych, jakie państwo oddało było ciałom samorządowym do korzystania, ograniczając je przytem co do zakresu i sposobów ich wyzyskiwania.

1. Gospodarka finansowa związków prowincjonalnych.

Gospodarka finansowa związków prowincjonalnych uzależnioną była, do wybuchu wojny, z jednej strony od obowiązków nałożonych na tego rodzaju ciała samorządowe, przez ustawy bądź rozporządzenia rządowe, w rozmaitych dziedzinach gospodarstwa komunalnego, z drugiej zaś strony od wysokości i zakresu dotacji i subwencji państwowych oraz od norm prawnych, regulujących prawa związków prowincjonalnych do ściągania poborów ze związków samorządowych niższego rzędu: powiatowych tak miejskich, jak wiejskich.

Dotacje państwowe, wypłacane związkom prowincjonalnym na rozmaite cele gospodarki lokalnej, głównie w dziedzinie komunikacji i dobroczynności publicznej w formie stałych rent rocznych, na mocy praw dotacyjnych z dnia 30 kwietnia 1873 r., z d. 8 lipca 1875 r., oraz z czerwca 1902 r., pozatem sumy wypłacane przez państwo w wysokości $\frac{2}{3}$ ogólnych wydatków rocznych, wydanych na wychowanie opiekuńcze i przymusowe młodzieży moralnie zaniedbanej bądź opuszczonej, wreszcie nieustalone ustawowo, o zmiennej wysokości subwencje państwowe na rozmaite cele gospodarstwa komunalnego, stanowiły jedno z głównych źródeł dochodowych związków prowincjonalnych.

Drugiem poważnem źródłem dochodowem związków prowincjonalnych, były pobory, przez związki te ściągane ze związków powiatowych i wielkich komun miejskich, będących jednocześnie samoistnymi powiatami (Stadtkreise).

Prawo ściągania poborów ze związków powiatowych, na potrzeby gospodarki samorządowej prowincjonalnej, regulowała w ogólnych granicach, ustawa o ustroju samorządowych ciał prowincjonalnych z dnia 29 lipca 1875 r. Prawo ściągania poborów było jednak ograniczone do pobierania podatków bezpośrednich (gruntowych, od dochodów i przemysłowych) i to na podstawie wymiaru podatku państwowego i nie drogą bezpośredniego pobierania takich poborów przez ciała samorządowe prowincjonalne. Pewne, korzystne dla związków prowincjonalnych, zmiany oraz rozszerzenie prawa ściągania poborów na cele gospodarki

komunalnej wprowadziło prawo z dnia 23 kwietnia 1906 r. o poborach prowincjonalnych i powiatowych. Prawo to zezwalało związkom prowincjonalnym pobieranie, obok poborów i opłat, również i podatków bezpośrednich (§ 21) o tyle, o ile pobory i opłaty oraz dochody z majątku prowincjonalnego i z subwencji oraz dotacji państwowych, nie wystarczały na pokrycie wszystkich wydatków związków prowincjonalnych (§ 22). Ściąganie poborów i opłat na cele gospodarki prowincjonalnej, jak również i podatków bezpośrednich (gruntowych, przemysłowych i od dochodu), pomiędzy oddzielne powiaty, odbywało się na podstawie kontygentowania tychże, z całkowitem pominięciem repartycji osobistej, zgodnie ze szczegółowymi przepisami prawa o poborach prowincjonalnych (§§ 25, 26, 28). — Ogólna wysokość poborów i opłat oraz całkowitej, ulegającej ściągnięciu sumy podatkowej, określał sejmik względnie wydział prowincjonalny. Pozatem sejmik prowincjonalny mógł ściągać z niektórych powiatów specjalne pobory bądź podatki, o ile przeznaczone one były na pokrycie wydatków, związanych z istnieniem bądź fundowaniem instytucji i przedsięwzięć, z których korzystać mogły tylko takie niektóre powiaty.

Naogół, dochody związków prowincjonalnych, pochodziły z pięciu głównych źródeł, a mianowicie: z subwencji i dotacji państwowych, z poborów i podatków prowincjonalnych, z pożyczek zaciąganych, z wpływów rozmaitych za lata ubiegłe oraz z różnych odszkodowań, zwrotów i opłat ze strony związków powiatowych, gminnych oraz różnych korporacji publicznych. Obok tych źródeł głównych, ciągnęły związki prowincjonalne również swe dochody z szeregu źródeł drugorzędnych, jak: z dochodów krajowych kas zapomogowych bądź banków rentowych krajowych, z dochodów płynących z eksploatacji własnych przedsiębiorstw rolnych i przemysłowych, z odsetków, dywidend i zysków od kapitałów własnych, dzierżaw i wynajmu majątku prowincjonalnego, ze sprzedaży starych materiałów etc. oraz z opłat karnych.

Dochody ogólne związków prowincjonalnych na ziemiach byłego zaboru pruskiego oraz wysokość dochodów osiągniętych z głównych źródeł dochodowych w latach 1903 i 1908, przedstawiały się w sposób uwidoczniony w tabl. I. (str. 33).

Jak więc widać, dotacje i subwencje państwowe stanowiły główne pozycje dochodowe w budżetach związków prowincjonalnych. Pobory zaś i podatki, aczkolwiek wzrosły stosunkowo dosyć znacznie, a to na skutek rozszerzenia, przez ustawę z dnia 22 kwietnia 1906 r., prawa związków prowincjonalnych w dziedzinie ściągania podatków bezpośrednich, znacznie ustępowały, pod względem wysokości, dotacjom i subwencjom państwowym, za wyjątkiem bogatej dzielnicy śląskiej, w której w r. 1908 suma poborów i podatków nieznacznie przewyższyła sumę otrzymanych

I. Dochody związków prowincjonalnych w latach 1903 i 1908.

Związek prowincjonalny	Rok	Dochód ogólny Mk.	w c z e m									
			Dotacje i subwencje państwowe		Pobory i podatki		Pożyczki		Wpływy z lat ubiegłych		Odszkodowania i zwroty	
			Mk.	% dochodu ogólnego	Mk.	% dochodu ogólnego	Mk.	% dochodu ogólnego	Mk.	% dochodu ogólnego	Mk.	% dochodu ogólnego
Wielkie Księstwo Poznańskiego	1903	9.159.823	3 390.190	37,01	1 524.300	16,64	1.206.648	13,17	1.053.994	11,50	406.027	4,43
	1908	11.036.637	3 507.590	35,03	2 397.750	24,01	1.047.000	9,48	1.128.091	11,30	585.800	5,87
Prus Zachodnich	1903	7.928.847	3.490.420	44,02	1.471.998	18,09	1.028.793	12,97	497.098	6,04	340.239	4,20
	1908	8.339.328	3 229.141	41,21	1.893.957	24,17	490.850	5,85	836.318	10,07	522.193	6,06
Prus Wschodnich	1903	8.872.294	4.423.108	48,72	1 213.936	13,68	660.919	7,48	1.040.448	11,73	385.735	4,23
	1908	11.026.073	4.658.328	46,22	1.940.932	19,26	927.100	8,42	1.499.951	14,88	490.372	4,87
Śląska	1903	16.794.302	5 816.642	34,63	3 808.876	22,68	1.318.682	7,85	1.789.226	10,65	939.123	5,59
	1908	22.204.852	5.722.782	28,26	6.235.044	30,79	1.948.726	8,78	2.936.536	14,50	1.759.050	8,09

od państwa dotacji i subwencji. Dochody związków prowincjonalnych z wpływów za lata dawne oraz z rozmaitych zwrotów i odszkodowań wykazywały wyraźną dążność zwykłą i stanowiły łącznie poważną pozycję stałych dochodów. Pożyczki, będące w gruncie rzeczy dochodami nadzwyczajnymi, wykazywały fluktuację, zależnie od rozmiarów akcji budowlanej i inwestycyjnej związków prowincjonalnych, w poszczególnych latach; tego rodzaju bowiem dochody przeznaczone były przeważnie na rozszerzanie i ulepszanie zakładów i przedsiębiorstw prowincjonalnych takich, jak: budowa dróg komunikacyjnych, szpitalów, domów zdrowia i piacy przymusowej, zakładów wychowawczych i in.

Wydatki związków prowincjonalnych składały się z wydatków osobistych i rzeczowych na utrzymanie administracji ogólnej prowincjonalnej, oraz zakładów i przedsiębiorstw, będących własnością związków prowincjonalnych, pozatem z wydatków, związanych z oprocentowaniem i umarzaniem długu prowincjonalnego, dalej przeznaczonych na powiększenie kapitałów własnych związków prowincjonalnych (udziały i akcje w przedsiębiorstwach obcych, głównie kolejowych), na powiększenie rezerw i różnego rodzaju odpisy oraz udzielanie pożyczek tak związkom samorządowym niższego rzędu, jak i rozmaitym korporacjom, posiadającym charakter instytucji użyteczności publicznej, w końcu z wydatków nadzwyczajnych i nieprzewidzianych.

Ogólny obraz wydatków zwyczajnych związków prowincjonalnych, wedle głównych działów administracji, w latach 1903 i 1908, przedstawiał się w sposób wykazany w tabl. II. (str. 35).

Najważniejszą zatem pozycją wydatkową było utrzymanie prowincjonalnych zakładów dobroczynnych i wychowawczych (dla moralnie opuszczonej bądź zaniedbanej młodzieży) pozatem ekspensa wynikające z obowiązków prowincjonalnych ciał samorządowych (krajowych związków opieki nad ubogimi) względem osób, znajdujących się w stanie ubóstwa. Taka pozycja wydatkowa, wykazując, za wyjątkiem W. Księstwa Poznańskiego, tendencję zwykłą, wynosiła od 40 do 50% przeszło ogólnych wydatków zwyczajnych związków prowincjonalnych. — Również utrzymanie względnie rozszerzanie sieci dróg komunikacyjnych, będących własnością związków prowincjonalnych należało do ważniejszych pozycji rozchodowych w budżetach prowincjonalnych, będąc największem w W. Księstwie Poznańskim, najmniejszym w Prusach Zachodnich i na Śląsku, zależnie czy to od systemu polityki komunikacyjnej, czy też od długości prowincjonalnych dróg komunikacyjnych, przedewszystkiem dróg szosowych. Zapomogi wypłacane przez związki prowincjonalne niezasobnym związkom powiatowym i gminnym poważnie obciążały budżety prowincjonalne, zwłaszcza budżet związku prowincjonalnego Prus zachodnich. Naogół wydatki związków prowincjonalnych na ziemiach zaboru pruskiego

II. Wydatki związków prowincjonalnych w ll. 1903 i 1908.

Dział administracji	Rok	W. Ks. Poznańskie		Prusy Zachodnie		Prusy Wschodnie		Śląsk	
		Mk.	% wy- datków ogólnych	Mk.	% wy- datków ogólnych	Mk.	% wy- datków ogólnych	Mk.	% wy- datków ogólnych
Administracja ogólna	1903	482 867	6,05	683 573	8,97	504 389	6,46	951 014	6,39
	1908	819 102	7,76	577 522	7,39	631 593	6,38	1 013 180	5,38
Przedsiębiorstwa własne	1903	—	—	—	—	—	—	—	—
	1908	505 121	4,78	—	—	—	—	1 331 863	7,07
Meljoracje krajowe	1903	141 309	1,77	90 923	1,19	384 120	4,92	1 379 460	9,27
	1908	101 297	0,96	160 862	2,06	538 324	5,44	1 288 627	6,84
Popieranie rolnictwa	1903	145 124	1,82	105 714	1,39	94 912	1,22	103 906	0,70
	1908	60 540	0,57	33 502	0,43	101 912	1,03	51 150	0,27
Popieranie przemysłu i handlu	1903	26 790	0,34	5 800	0,08	74 623	0,96	14 500	0,10
	1908	19 334	0,18	14 200	0,18	12 105	0,12	11 900	0,06
Popieranie sztuk, nauk i oświaty	1903	144 334	1,81	61 550	0,81	30 581	0,39	136 808	0,92
	1908	211 847	2,01	67 600	0,87	36 581	0,37	279 917	1,48
Komunikacje lądowe	1903	2 661 151	33,35	1 328 878	17,43	1 791 894	22,94	2 497 504	16,79
	1908	3 164 574	29,97	1 000 328	12,80	2 000 763	20,21	2 586 632	13,73
Dobroczynność i moralność publiczna	1903	3 091 547	38,74	3 302 332	43,32	3 135 105	40,13	6 577 160	44,21
	1908	3 555 737	33,68	3 985 443	51,01	4 305 408	43,49	8 677 345	46,06
Wychowanie i opieka nad młodocianymi	1903	388 135	4,86	202 256	2,65	363 334	4,65	1 157 989	7,78
	1908	370 798	3,57	313 780	4,02	609 269	6,15	1 245 534	6,61
Zdrowotność i szpitalnictwo	1903	152 307	1,91	62 057	0,81	11 222	0,14	330 935	2,22
	1908	173 058	1,64	67 245	0,86	15 110	0,15	378 559	2,01
Zapomogi powiatom i gminom	1903	732 692	9,18	1 771 819	23,25	1 421 249	18,19	1 728 961	11,62
	1908	601 723	5,70	1 583 876	20,27	1 640 407	16,57	1 974 638	10,48
Różne	1903	13 550	0,17	7 812	0,10	—	—	224	0,01
	1908	909 443	9,18	8 809	0,11	9 016	0,09	1 000	0,01

w działach gospodarki: dobroczynności i moralności publicznej, wychowania i opieki nad młodocianymi, komunikacji lądowych oraz dopomagania finansowo słabym związkom powiatowym i gminom, wynosiły 85—90% ogólnych wydatków. W rezultacie działalność związków prowincjonalnych w innych dziedzinach gospodarki samorządowej nie mogła przybrać szerszych rozmiarów, za wyjątkiem tylko akcji na polu meljoracji krajowych, którą związki prowincjonalne prowadziły w Prusach Wschodnich, zwłaszcza zaś na Śląsku na szerszą skalę. Zaznaczyć w końcu należy, iż koszt administracji ogólnej związków prowincjonalnych były stosunkowo niewysokie, wynosząc na ziemiach zaboru pruskiego zaledwie 6—8% wydatków ogólnych.

Ze względu, iż stałe dochody zwyczajne związków prowincjonalnych nie były w stanie pokrywać potrzeb finansowych tychże ciał, wywołanych koniecznością rozszerzania i ulepszania gospodarstwa prowincjonalnego, przede wszystkim zaś potrzebą prowadzenia dosyć szerokiej działalności budowlanej i inwestycyjnej, związki prowincjonalne pokrywały tego rodzaju potrzeby pieniężne przy pomocy zaciągania pożyczek, przeważnie długoterminowych. W rezultacie, związki prowincjonalne na ziemiach zaboru pruskiego posiadały, stosunkowo nieznaczne, długi, których wzrost, charakteryzowany stanem zadłużenia w latach 1903, 1908 i 1912, przedstawiał się następująco:

III. Stan zadłużenia związków prowincjonalnych w l. 1903, 1908 i 1912.

Związek prowincjonalny	Rok	Wysokość długu Mk.	Na 1 miesz- kańca Mk.
W. Ks. Poznańskiego	1903	9.784.524	5,08
	1908	17.504.922	8,69
	1912	18.428.322	8,75
Prus Zachodnich	1903	17.217.727	10,97
	1908	17.293.599	10,66
	1912	18.028.248	10,69
Prus Wschodnich	1903	13.739.728	6,95
	1908	17.336.822	8,83
	1912	18.431.100	9,16
Śląska	1903	11.528.612	2,43
	1908	23.950.877	4,82
	1912	30.655.771	7,06

W ciągu zatem okresu dziesięcioletniego, od r. 1903 do r. 1912 włącznie dług związków prowincjonalnych: W. Księstwa Poznańskiego wzrósł prawie w dwójnasób, Śląska przeszło trzykrotnie, Prus Wschodnich przeszło o $\frac{1}{4}$, Prus Zachodnich zmienił się bardzo nieznacznie. Najbardziej zadłużonym, w stosunku do liczby mieszkańców, był związek prowincjonalny Prus Zachodnich, najmniej zaś — Śląska.

Naogół związki prowincjonalne na ziemiach zaboru pruskiego zaciągały prawie wyłącznie pożyczki długoterminowe; wysokość otóż zaciągniętych pożyczek długoterminowych wynosiła w roku 1912:

Związek prowincjonalny	Pożyczki długoterminowe
W. Ks. Poznańskiego	18.191.321 Mk.
Prus Zachodnich	17.810.968 „
Prus Wschodnich	18.431.100 „
Śląska	96.056.700 „

Z drugiej zaś strony, związki prowincjonalne, udzielając czy to niższym związkom komunalnym: powiatowym i gminnym, czy też stowarzyszeniom, korporacjom bądź spółkom: gospodarczym, meljoracyjnym, budowlanym i t. p. posiadającym charakter instytucji użyteczności publicznej, bądź wreszcie w niektórych wypadkach przedsiębiorstwom prywatnym, np. budującym i eksploatującym kolejki podjazdowe, pomocy finansowej, w formie udziału w kapitale zakładowym, akcyjnym i t. p., nagromadziły, z biegiem lat, własne kapitały, których wzrost, w okresie pięcioletnim od roku 1903 do roku 1908 przedstawiał się jak następuje:

IV. Kapitały własne związków prowincjonalnych w ll. 1903 i 1908.

Związek prowincjonalny	Rok	Wysokość kapitałów Mk.	Na 1 miesz- kańca Mk.	Wysokość kapitałów w %o długów
W. Ks. Poznańskiego	1903	4.816.428	2,50	49,22
	1908	5.906.718	2,90	33,74
Prus Zachodnich	1903	3.434.902	2,19	19,25
	1908	4.067.308	2,47	23,51
Prus Wschodnich	1903	6.465.856	3,27	47,06
	1908	7.742.660	3,81	44,66
Śląska	1903	4.842.284	1,02	42,00
	1908	6.462.539	1,30	26,90

/ Jak widać, wzrost kapitałów własnych związków prowincjonalnych na ziemiach zaboru pruskiego postępował znacznie wolniej aniżeli wzrost długów i z tego powodu w ciągu okresu pięcioletniego, od r. 1903 do r. 1908, stosunek, odsetkowo wyrażony, pomiędzy wysokością kapitałów własnych a wysokością długów związków prowincjonalnych uległ pogorszeniu we wszystkich prowincjach dawnego zaboru pruskiego, za wyjątkiem Prus Zachodnich; znacznemu pogorszeniu uległ zwłaszcza tego rodzaju stosunek na Śląsku, z powodu znacznego powiększenia w tym okresie czasu długów związku prowincjonalnego śląskiego.

2. Gospodarka finansowa związków powiatowych.

Gospodarka finansowa związków powiatowych (powiatów wiejskich) rozwijała się w zaborze pruskim, tak samo zresztą, jak w całym królestwie pruskim, w granicach zakreślonych z jednej strony przez ustawy państwowe, regulujące źródła dochodowe tych związków, z drugiej zaś przez przepisy prawne, określające obowiązki związków powiatowych w dziedzinie gospodarki lokalnej.

Związki powiatowe otrzymywały przez długie lata dosyć znaczne, aczkolwiek nie stałe, zapomogi państwowe, ze środków zaoszczędzonych przez państwo na skutek wprowadzenia w życie w latach 1872 i 1881 przepisów o reorganizacji ustroju powiatów. Pozatem, kasa państwowa wypłacała związkom powiatowym stałe roczne dotacje, w wykonaniu zobowiązań, przewidzianych przez ustawę o reorganizacji ustroju powiatów z 13 grudnia 1872 r., oraz przez prawa dotacyjne wydane w latach 1873, 1875 i 1902. Oprócz tego związki powiatowe otrzymywały znaczne fundusze ze źródeł celnych (z wpływów celnych od dowozu zboża i bydła na podstawie t. z. *lex Huene* z d. 14 maja 1885 r.); ze źródła tego korzystały związki powiatowe od roku 1893, do chwili wejścia w życie nowej ustawy o podatkach komunalnych, w związku z reorganizacją finansów państwowych.

Co się tyczy prawa ściągania, przez związki powiatowe, podatków, to ustawa z dnia 14 lipca 1893 r. reformując gruntownie prawo podatkowe państwowe i komunalne, oraz odbierając związkom powiatowym tak ważne dla nich źródło dochodowe, jak wpływy z opłat celnych od wwozu zboża i bydła, nadała związkom powiatowym prawo pobierania, na potrzeby tychże, podatków bezpośrednich (gruntowego, przemysłowego i dochodowego) na podstawie wymiaru podatku państwowego i to w formie osobistego obowiązku podatkowego.

Ważne zmiany wprowadziło pod tym względem prawo z dnia 23 kwietnia 1906 r. o poborach prowincjonalnych i powiatowych, znosząc (co do podatków bezpośrednich) obowiązek osobistego ich opłacania, wpro-

wadzając natomiast kontyngentowanie tych podatków według gmin i obszarów dworskich, znajdujących się w granicach danego powiatu.

Nowe to prawo zezwalało dalej związkom powiatowym pobieranie pewnych podatków pośrednich i podatku od obrotu i przyrostu wartości, koncesyjno-szynkarskiego i od psów. Pozatem, związki powiatowe korzystały z prawa pobierania niektórych podatków, przekazywanych im przez państwo bądź przez gminy, a mianowicie: od handlu domokrażnego, domów towarowych i handlu szynkarskiego.

Związki powiatowe mogły jednak, na mocy prawa o poborach prowincjonalnych i powiatowych z 23 kwietnia 1906 r., ściągać podatki bezpośrednie i pośrednie tylko o tyle, o ile dotacje państwowe, pobory i opłaty, za korzystanie z przedsiębiorstw i urzędów powiatowych oraz udziały w kosztach utrzymania lub zakładania takich przedsiębiorstw, ściągane z osób fizycznych i prawnych, ciągnących z nich specjalne korzyści, nie wystarczały na pokrycie ogólnych wydatków związków powiatowych. Wysokość ogólną mających ulec ściągnięciu podatków powiatowych, określał sejmik powiatowy; repartycję sumy ryczałtowej pomiędzy poszczególne gminy i obwody dworskie przeprowadzał wydział powiatowy. Prawo o poborach prowincjonalnych i powiatowych z r. 1906 w dziedzinie powiatowego prawa podatkowego, zawierało szczegółowe przepisy, dotyczące granic opodatkowania, rekursów i kontroli władz państwowych oraz obowiązków gmin i obszarów dworskich względem przekazywania kasom powiatowym podatków powiatowych.

Dochody związków powiatowych składały się głównie ze źródeł następujących: z dotacji państwowych tak obowiązkowych (na podstawie zobowiązań prawnych), jak i dobrowolnych, z dotacji prowincjonalnych udzielanych czy to w formie zapomóg finansowo słabym związkom powiatowym, czy też jako zobowiązania, głównie na budowę i konserwowanie dróg komunikacyjnych, wreszcie z dotacji rozmaitych ze strony gmin, osób fizycznych i prawnych (w znacznym stopniu były to zobowiązania wynikłe na skutek budowy, przez związki powiatowe, dróg bitych), z podatków, pozatem z pozostałości z lat dawnych oraz z pożyczek. Głównym źródłem dochodowym związków powiatowych były podatki: bezpośrednie i pośrednie.

W roku 1908 wpłynęło do kas związków powiatowych na ziemiach zaboru pruskiego podatków bezpośrednich i pośrednich: (tabl. V. str. 40).

Największe obciążenie ludności podatkami powiatowymi miało miejsce, jak z tabeli tej wynika w Prusach Wschodnich, specjalnie w obwodzie rejencyjnym Gąbińskim: najmniejsze — na Śląsku Górnym i w W. Księstwie Poznańskim, w obwodzie rejencyjnym Poznańskim. Podatki bezpośrednie wynosiły, naogół, od $\frac{8}{10}$ do $\frac{9}{10}$ ogólnych wpływów podatkowych związków powiatowych i tworzyły w istocie

V. Dochód związków powiatowych z podatków bezpośrednich i pośrednich w r. 1908.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Liczba związków powiatowych	Podatki bezpośrednie i pośrednie ogółem		Podatki bezpośrednie		Podatki pośrednie	
			Mk.	na 1 mieszkańca Mk.	Mk.	% sumy ogólnej	Mk.	% sumy ogólnej
W. Ks.	Poznański	27	3.080.777	2,68	2.546.637	82,66	534.140	17,34
	Bydgoski	13	2.313.486	3,47	1.902.020	82,21	411.466	17,79
Prusy Zachodnie	Gdański	10	2.415.171	4,92	2.123.440	87,92	291.731	12,08
	Kwidzyński	15	3.882.748	4,68	3.051.865	78,60	830.883	21,40
Prusy Wschodnie	Królewiecki	14	3.676.320	5,71	3.093.866	84,16	582.454	15,84
	Gabiński	12	2.508.409	5,94	2.067.108	82,41	441.301	17,59
	Olsztyński	9	1.957.889	3,81	1.673.228	85,46	284.661	14,54
Śląsk Górny	Opolski	19	5.372.935	3,02	4.860.417	90,46	512.518	9,54

rzeczy główne źródło pokrycia wydatków tego rodzaju ciał samorządowych.

Dochody związków powiatowych ze źródła podatkowego naogół wzrastały szybko; wpływy bowiem z podatków bezpośrednich i pośrednich wynosiły w roku 1911:

VI. Dochód związków powiatowych z podatków bezpośrednich i pośrednich w r. 1911.

Dzielnica	Podatki bezpośrednie i pośrednie ogółem		Podatki bezpośrednie		Podatki pośrednie	
	Mk.	na 1 mieszkańca Mk.	Mk.	% sumy ogólnej	Mk.	% sumy ogólnej
W. Ks. Poznańskie	6.522.559	3,46	5.103.645	78,30	1.418.914	21,70
Prusy Zachodnie	7.371.043	5,38	5.746.314	78,00	1.624.729	22,00
Prusy Wschodnie	9.608.314	5,79	7.358.314	76,60	2.250.000	23,40
Śląsk	16.471.350	4,02	13.850.510	81,10	2.620.840	18,90

Naogół zatem w ciągu trzechlecia, od r. 1908 do r. 1911 włącznie, przy ogólnym znacznym wzroście wpływów podatkowych, silniej wzrosły wpływy z podatków pośrednich, aniżeli z podatków bezpośrednich. Podatki przekazane zajmowały zaś w dochodach związków powiatowych pozycję podrzędną. Natomiast pozostałości z lat dawnych oraz pożyczki stanowiące kategorię dochodów nadzwyczajnych, należały do główniejszych pozycji dochodowych powiatowych ciał samorządowych.

Ogólny obraz dochodów związków powiatowych na ziemiach zaboru pruskiego wedle głównych kategorii wpływów, przedstawiał się, w roku 1908, następująco: (tabl. VII. str. 42—43).

Jak widać, wpływy związków powiatowych osiągane z podatków: bezpośrednich, pośrednich i przekazanych stanowiły główne źródło dochodowe tych ciał samorządowych i, w roku 1908, wynosiły od 35 do 45% dochodów ogólnych. Również i dotacje: państwowe, prowincjonalne oraz stron różnych, posiadały dla gospodarki finansowej, specjalnie dla dochodów związków powiatowych ważne znaczenie. W rozmaitych częściach zaboru pruskiego wyposażenie związków powiatowych w dotacje państwowe i prowincjonalne było nierówne: największem było bowiem w Prusach Wschodnich, przedewszystkiem w obwodzie rejencyjnym Gąbińskim, najmniejsze w Prusach Zachodnich i w Wielkiem Księstwie Poznańskim, w obwodzie rejencyjnym Bydgoskim.

Wydatki związków powiatowych składały się z dwóch głównych pozycji: 1) z wydatków związanych z właściwą gospodarką tych ciał samorządowych i 2) z opłat, wnoszonych do kas związków prowincjonalnych, na podstawie przepisów o poborach prowincjonalnych. Pozatem związki powiatowe wydawały pewne sumy na oprocentowanie i amortyzację swych długów, na zapomogi finansowo słabym gminom oraz na wydatki pilne nieprzewidziane.

Ogólna wysokość wydatków związków powiatowych oraz wysokość opłat na rzecz związków prowincjonalnych, w r. 1908 wynosiły: (tabl. VIII. str. 44).

Najwyższą sumę opłat prowincjonalnych wykazywały związki powiatowe Śląska Górnego (16,70% wydatków ogólnych), oraz W. Księstwa Poznańskiego (w obwodzie rejencyjnym Poznańskim — 13,40%, w obwodzie rejencyjnym Bydgoskim — 11,20%). Znacznie już mniejsze opłaty prowincjonalne wykazywały, w r. 1908, związki powiatowe Prus Zachodnich, najniższe zaś — Prus Wschodnich, zwłaszcza w obwodzie rejencyjnym Olsztyńskim (6,00% wydatków ogólnych).

VII. Dochody związków

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Dochody ogółem Mk.	w c z e m					
			Dotacje pań- stwowe		Dotacje pro- wincjonalne		Dotacje różne	
			Mk.	% do- chodów ogół- nych	Mk.	% do- chodów ogół- nych	Mk.	% do- chodów ogół- nych
W. Ks.	Poznański .	8.184.254	45.662	0,55	144.601	1,76	454.695	5,50
	Bydgoski .	6.642.061	72.100	1,08	118.843	1,78	225.331	3,30
Prusy Zachodnie	Gdański .	5.710.468	296.015	5,18	93.049	1,63	114.260	2,00
	Kwidzyński .	8.813.952	538.123	6,15	312.813	3,54	402.236	4,56
Prusy Wschodnie	Królewiecki .	8.715.182	494.854	5,67	659.939	7,57	471.816	5,41
	Gąbiński .	6.407.121	388.963	6,07	588.165	9,17	350.199	5,46
	Olsztyński .	5.412.686	387.520	7,16	406.009	7,50	171.199	3,16
Śląsk Górny	Opolski .	11.927.305	491.016	4,11	391.403	3,28	526.776	4,41

Ogólny obraz wydatków związków powiatowych na potrzeby związane prawie wyłącznie z właściwą gospodarką tych ciał samorządowych, w roku 1908, przedstawiał się następująco: (tabl. IX. str. 46).

Najważniejszą zatem pozycją wydatkową było utrzymanie i rozszerzanie sieci dróg komunikacyjnych powiatowych, głównie dróg kołowych bitych, w niektórych powiatach i dróg żelaznych podjazdowych. Wydatki związków powiatowych w tym dziale gospodarki wynosiły od 30 do 50% wydatków ogólnych, będąc w roku 1908 najwyższymi, w stosunku do wydatków ogólnych, dla związków powiatowych w obwodzie rejencyjnym Olsztyńskim (51,30%), najniższymi zaś — w obwodzie rejencyjnym Bydgoskim (29,40%). Do ważniejszych pozycji wydatkowych związków powiatowych należały koszty utrzymywania szpitalów powiatowych wraz z kosztami, łożonemi na podniesienie zdrowotności publicznej, po-
zatem, wydatki, związane z działalnością tych ciał samorządowych na polu dobroczynności publicznej. Wydatki związków powiatowych w innych działach ich gospodarki były stosunkowo nieznaczne zarówno pod względem wielkości absolutnej, jak i w stosunku do ogólnej wysokości wydatków. Koszta administracji ogólnej związków powiatowych na ziemiach zaboru pruskiego były, stosunkowo, niezbyt wysokie, wynosząc od 7 do 10% wydatków ogólnych.

powiatowych w r. 1908.

w c z e m									
Podatki bezpo- średnie		Podatki po- średnie		Podatki prze- kazane		Pożyczki		Pozostałości z lat dawnych	
Mk.	% do- chodów ogól- nych	Mk.	% do- chodów ogól- nych	Mk.	% do- chodów ogól- nych	Mk.	% do- chodów ogól- nych	Mk.	% do- chodów ogól- nych
2.546.637	31,11	534.140	6,53	56.263	0,70	1.275.147	15,60	504.280	6,15
1.902.020	28,63	411.466	6,19	38 623	0,60	1.383.956	20,80	518.900	7,80
2.123.440	37,18	291.731	5,10	25.757	0,45	1.621.646	28,38	401.557	7,03
3.051.865	34,61	820.883	9,31	48.009	0,54	1.278.394	14,50	1.139.334	12,92
3.093.866	35,50	582.454	6,68	35.917	0,41	1.765.569	20,03	778.629	8,95
2.067.108	32,26	441.301	6,88	27.335	0,42	964.719	15,05	516.517	8,06
1.673.228	30,91	284.661	5,25	27.405	0,50	1.113.093	20,56	602.678	11,13
4.860.417	40,75	512.518	4,30	96.388	0,80	821.549	6,90	962.969	8,07

Ze względu, że stałe zwyczajne dochody związków powiatowych nie były w stanie pokrywać potrzeb finansowych tych ciał samorządowych, wywołanych koniecznością rozszerzania i ulepszania gospodarstwa powiatowego, przede wszystkim zaś potrzebą prowadzenia działalności budowlanej i inwestycyjnej, związki powiatowe, pokrywały tego rodzaju potrzeby pieniężne przy pomocy zaciągania pożyczek, w znacznej części długoterminowych. To też związki powiatowe, na ziemiach zaboru pruskiego posiadały znaczne, stosunkowo długie, których wzrost, charakteryzowany stanem zadłużenia w latach 1909 i 1912, przedstawiał się następująco:

Dzielnica	Rok 1909.	Rok 1912.
W. Ks. Poznańskie . . .	31.916.264 Mr.	37.612.306 Mr.
Prusy Zachodnie . . .	34.108.337 Mr.	38.960.604 Mr.
Prusy Wschodnie . . .	35.595.560 Mr.	38.711.314 Mr.
Śląsk	54.859.872 Mr.	59.786.708 Mr.

Zadłużenie związków powiatowych, wedle poszczególnych obwodów rejencyjnych, było (w roku 1909) następujące: (tabl. X. str. 44).

VIII. Wydatki związków powiatowych w r. 1908.

Dzielnica	Obwód reencyjny	Wydatki ogólne Mk.	Opłaty prowincjonalne	
			Mk.	% wydat- ków ogólnych
W. Ks. Poznańskie	Poznański . . .	7.655.900	1.028.600	13,40
	Bydgoski . . .	6.363.100	716.600	11,20
Prusy Zachodnie	Gdański . . .	5.546.800	480.300	8,60
	Kwidzyński . . .	8.312.600	740.500	8,90
Prusy Wschodnie	Królewiecki . . .	8.027.100	574.200	7,10
	Gąbiński . . .	5.907.500	378.800	6,40
	Olsztyński . . .	5.062.000	305.400	6,00
Śląsk Górny	Opolski . . .	11.012.100	1.857.100	16,70

Najbardziej zadłużonymi, w stosunku do liczby mieszkańców, były związki powiatowe w Prusach Zachodnich: w obwodzie reencyjnym Kwidzyńskim i w Prusach Wschodnich: w obwodach reencyjnych: Królewieckim i Gąbińskim. Najniżej zaś — związki powiatowe na Śląsku Górnym (obwód reencyjny Opolski).

X. Stan zadłużenia związków powiatowych w r. 1909.

Dzielnica	Obwód reencyjny	Wysokość długu Mk.	Na 1 miesz- kańca Mk.
W. Ks. Poznańskie	Poznański . . .	17.536.182	15,40
	Bydgoski . . .	14.380.082	21,40
Prusy Zachodnie	Gdański . . .	13.016.909	21,90
	Kwidzyński . . .	21.091.428	24,30
Prusy Wschodnie	Królewiecki . . .	15.529.781	23,20
	Gąbiński . . .	12.177.097	22,60
	Olsztyński . . .	7.888.682	14,70
Śląsk Górny	Opolski . . .	19.896.385	11,30

Z drugiej strony związki powiatowe posiadając czy to własne przedsiębiorstwa kolejowe, przemysłowe, majątki ziemskie, czy też po-

pierając, w formie udziału w kapitale zakładowym, rozmaitego rodzaju przedsiębiorstwa związków gminnych, gospodarczych, meljoracyjnych, budowlanych i t. p. posiadających charakter instytucji użyteczności publicznej, nagromadziły z biegiem lat kapitały własne, których wysokość w roku 1909 przedstawiała się następująco:

XI. Kapitały własne związków powiatowych w r. 1909.

Obwód rejencyjny	Wysokość kapitałów Mk.	Na 1 miesz- kańca Mk.	Wysokość kapitałów w % długów
Poznański . . .	18.948.017	16,80	108,00
Bydgoski . . .	4.360.020	6,50	30,30
Gdański . . .	4.637.378	7,80	35,60
Kwidzyński . .	5.333.663	6,10	25,30
Królewiecki . .	8.122.681	12,10	52,30
Gąbiński . . .	8.379.995	15,60	68,80
Olsztyński . . .	4.832.742	9,00	61,10
Opolski . . .	7.746.608	4,40	39,40

Wysokość kapitałów związków powiatowych w stosunku do wysokości długów, najwyższa była w W. Księstwie Poznańskim, w obwodzie rejencyjnym Poznańskim, a to głównie z powodu, iż związki powiatowe posiadały tutaj największą sieć kolejek podjazdowych własnych; najniższą zaś w Prusach Zachodnich, w obwodzie rejencyjnym Kwidzyńskim, wynosząc tylko 25%.

3. Gospodarka finansowa gmin miejskich i wielkich gmin wiejskich.

Gospodarka finansowa gmin miejskich i wielkich gmin wiejskich (powyżej 10 tysięcy ludności liczących) rozwijała się również, tak samo jak i gospodarka finansowa związków samorządowych wyższego rzędu, w granicach, zakreślonych z jednej strony przez ustawy państwowe, regulujące źródła dochodowe gmin tak wiejskich, jak i miejskich, z drugiej zaś oznaczających minimalne obowiązki gmin w dziedzinie gospodarki komunalnej.

Ustawowe uregulowanie źródeł dochodowych (podatkowych) gmin na ziemiach zaboru pruskiego, tak samo zresztą jak w całym królestwie pruskiem, nie było, do roku 1893, jednolitem. Przepisy o podatkach,

IX. Wydatki związkow po

Dział administracji	W. Księstwo Poznańskie				Prusy Za-	
	Obw. rej. Poznański		Obw. rej. Bydgoski		Obw. rej. Gdański	
	Mk.	% wydatków ogólnych	Mk.	% wydatków ogólnych	Mk.	% wydatków ogólnych
Administracja ogólna	781.500	10,20	619.600	9,70	430.600	7,70
Przedsiębiorstwa własne	—	—	—	—	294.600	5,30
Popieranie rolnictwa i meljoracje	44.700	0,60	54.500	0,90	38.700	0,70
Popieranie handlu i przemysłu .	3.400	0,05	12.900	0,20	5.300	0,10
Popieranie sztuk, nauk i oświaty	18.200	0,20	9.900	0,10	17.000	0,30
Komunikacje lądowe	2.611.000	34,10	1.872.400	29,40	2.156.400	38,80
Dobroczynność publiczna	327.400	4,30	189.700	3,00	151.100	2,70
Zdrowotność i szpitalnictwo . .	382.500	5,00	370.000	5,60	107.200	1,90
Zapomogi gminom	49.900	0,70	27.700	0,40	6.100	0,1
Różne	164.600	2,20	86.900	1,30	109.300	2,00

poborach i opłatach komunalnych były do tegoż roku, rozrzucone po rozmaitych ustawach o ustroju gmin i prawach specjalnych, w rezultacie, w gospodarce finansowej trzymały się komuny rozmaitych systemów i sposobów podziału i poboru podatków. Istniała pod tym względem znaczna dowolność, którą większości rad gminnych wyzyskiwały na korzyść tych grup politycznych i społecznych, które reprezentowały w radach komunalnych, ze szkodą ogółu ludności, dane gminy zamieszkującej.

Po parokrotnych próbach ujednostajnienia i zreformowania prawodawstwa, dotyczącego finansów gminnych, dopiero w roku 1893 zostało wydane nowe prawo o poborach komunalnych kładąc kres różnorodności przepisów dotychczasowych i w znacznym stopniu dowolności, w interpretacji tychże przepisów prawnych.

Prawo o poborach komunalnych z 14 lipca 1893 r., weszło w życie z dniem 1 kwietnia 1895 r., upoważniało gminy, w celu pokrycia ich wydatków i potrzeb finansowych, do pobierania opłat oraz podatków pośrednich i bezpośrednich, jak również świadczeń w naturze. Gminy mogły pobierać podatki o tyle, o ile opłaty i specjalne pobory i opłaty

wiatowych w r. 1908.

chodnie		Prusy Wschodnie						Śląsk Górny	
Obw. rej. Kwidziński		Obw. rej. Królewiecki		Obw. rej. Gąbiński		Obw. rej. Olsztyński		Obw. rej. Opolski	
Mk.	0/0 wy- datków ogól- nych	Mk.	0/0 wy- datków ogól- nych	Mk.	0/0 wy- datków ogól- nych	Mk.	0/0 wy- datków ogól- nych	Mk.	0/0 wy- datków ogól- nych
837.800	10,00	653.200	8,10	440.600	7,50	403.900	8,00	771.000	7,00
700	0,00	7.400	0,10	212.300	3,60	—	—	258.900	2,30
172.600	2,10	151.700	1,90	84.100	1,40	232.700	4,60	58.100	0,50
4.200	0,05	5.900	0,07	4.000	0,08	6.200	0,10	8.800	0,08
14.700	0,2	14.000	0,20	16.700	0,30	9.600	0,10	54.900	0,50
3.401.100	40,90	3.737.200	46,50	2.527.600	42,80	2.593.100	51,20	4.245.400	38,50
285.900	3,40	371.100	4,60	388.300	6,50	222.000	4,50	575.100	5,20
369.800	4,40	344.600	4,20	403.200	6,80	480.300	9,50	342.500	3,10
24.500	0,3	43.400	0,60	58.400	0,90	38.500	0,60	37.900	0,30
223.700	2,60	171.500	2,10	131.300	2,20	163.600	3,20	192.800	1,70

za korzystanie z urządzeń gminnych, dochody z majątku gminnego, subwencje i dotacje tak państwowe jak i szerszych związków samorządowych, nie wystarczały na pokrycie wszystkich potrzeb pieniężnych gminnych. Droga ściągnięcia bezpośrednich podatków mogła być pokryta tylko ta część potrzeb pieniężnych gminnych, która pozostawała niepokrytą przez podatki gminne pośrednie. Prawo pobierania podatków pośrednich posiadały gminy tak miejskie, jak i wiejskie tylko w granicach określonych przez odpowiednie ustawy Rzeszy niemieckiej.

W praktyce, gminy ściągały następujące podatki pośrednie: od obrotów, od przyrostu wartości, koncesyjno-szynkarski, od piwa, od zabaw, od psów, oraz różne, lokalnego znaczenia, podatki pośrednie drobniejsze.

Co się tyczy podatków bezpośrednich, nowe prawo zezwalało gminom na pobieranie podatków gminnych: gruntowych, przemysłowych i od dochodu (§ 23), które musiały być ściągane ze wszystkich, podlegających obowiązkowi podatkowemu osób fizycznych i prawnych, wedle norm stałych i równych (§ 20). O ile gminne podatki gruntowe i przemysłowe

mogły być ściągane czy to w formie oddzielnych poborów gminnych czy też w odsetkach wymierzonych podatków państwowych, o tyle podatek od dochodu mógł być ściągany przez gminy tylko na podstawie wymiaru państwowego podatku dochodowego i w formie dodatku do tegoż podatku państwowego. W specjalnych tylko przypadkach zezwalała ustawa na pobieranie oddzielnego gminnego podatku dochodowego, za każdorazowym zezwoleniem odpowiednich wyższych władz państwowych.

Dochody gminne pochodziły głównie ze źródeł następujących: z bezpośrednich i pośrednich podatków komunalnych, z dochodów z majątku i przedsiębiorstw gminnych, z subwencji i dotacji państwowych bądź szerszych związków samorządowych, wnoszonych do kas gminnych bądź to na podstawie zobowiązań prawnych, bądź też bez takich zobowiązań, wreszcie z pożyczek zaciąganych, będących właściwie nadzwyczajnymi dochodami i przeznaczonych w pierwszym rzędzie na rozszerzanie i ulepszanie gospodarstwa gminnego. Pozatem, gminy ciągnęły były dochody z szeregu drugorzędnych źródeł, jak: odsetki i dochody z funduszy fundacyjnych i zapisów, własnych instytucji kredytowych (kasy oszczędności, banki miejskie i t. p.) z dzierżaw i wynajmu majątku komunalnego, z opłat stemplowych i karnych. Najważniejszą atoli pozycję dochodową gmin były podatki gminne bezpośrednie i pośrednie.

Wpływy wielkich i średnich gmin miejskich i wiejskich, liczących powyżej 15 tysięcy ludności, z podatków bezpośrednich i pośrednich wynosiły w r. 1913: (tabl. XII. str. 49).

Wydatki gminne składały się tak samo, jak i wydatki szerszych związków samorządowych, z dwóch głównych pozycji, a mianowicie: 1) z wydatków związanych z właściwą gospodarką gminną, oraz 2) z opłat na rzecz związków prowincjonalnych (o ile idzie o gminy miejskie, będące samoistnymi powiatami) i powiatowych. Prócz tego gminy miejskie i wiejskie wydawały dosyć znaczne sumy na oprocentowanie i umarzanie długów oraz na pokrycie kosztów, związanych z nowymi operacjami pożyczkowymi, na dodatki dla instytucji, funkcjonujących jako osoby prawne: kasy oszczędnościowo-pożyczkowe, banki, instytucje ubezpieczeniowe etc. Kupno gruntów, budynków i t. p. stanowiło również dosyć poważną pozycję wydatkową większych gmin wiejskich, obok udziałów (udziały, akcje i t. p.) w obcych, niekomunalnych przedsiębiorstwach.

Ponieważ stale dochody zwyczajne gmin miejskich i wielkich gmin wiejskich nie mogły wystarczyć na pokrycie wszystkich potrzeb finansowych, zwłaszcza zaś tych, które wywołane zostały koniecznością rozszerzenia bądź udoskonalenia gospodarstwa komunalnego (jak: wodociągi, kanalizacja, oświetlenie, rzeźnie, budowa rozmaitych budynków miejskich i in.) gminy pokrywały tego rodzaju potrzeby pieniężne przy

XII. Dochód większych gmin miejskich i wiejskich z podatków bezpośrednich i pośrednich w r. 1913.

Dzielnica	Gmina	Liczba mieszkań- ców	Podatki bezpo- średnie i pośrednie ogółem		w c z e m			
					Podatki bezpo- średnie		Podatki po- średnie	
			Mk.	na 1 miesz- kańca Mk.	Mk.	na 1 miesz- kańca Mk.	Mk.	na 1 miesz- kańca Mk.
W. Ks. Poznańskie	† Poznań . . .	109.023	5 666.404	33,52	5.298.762	31,35	367 042	2,17
	† Bydgoszcz . .	61.735	2.028.138	32,85	1.829 271	29,63	198.867	3,22
	† Piła . . .	29.261	698 750	23,88	647.320	22,12	51 430	1,76
	Gniezno . . .	26 762	357.168	13,35	324.310	12,12	32.858	1,23
	Inowrocław . .	25.729	670.259	26,28	653.964	25,42	22.295	0,86
	Leszno . . .	17.014	373 158	21,19	384.512	19,79	24.646	1,40
	Ostrów . . .	15.480	215.896	13,94	195 423	12,62	20.473	1,32
Prusy Zachodnie	† Gdańsk . . .	182.084	6.184.896	33,97	5.642.927	30,99	541.969	2,98
	† Elbląg . . .	67 018	1.890.137	28,20	1.760 242	26,26	129.895	1,94
	† Toruń . . .	48.116	1.080.714	22,46	970.655	20,17	110.059	2,29
	† Grudziądz . .	43.713	1.069.592	24,47	936.369	21,42	133.223	3,05
	Tczew . . .	18 086	551.358	30,49	519.056	28,70	32.302	1,79
	Malbork . . .	17 533	428.466	24,44	394.365	22,49	34.101	1,95
	Sopoty . . .	16.887	624 205	36,90	553.882	32,80	70.323	4,16
Prusy Wschodnie	† Królewiec . .	257.381	11.206.129	43,54	9.886.612	38,41	1.319.517	5,13
	† Tyłża . . .	40.093	1.449.315	36,15	1.290.303	32,18	159.012	3,97
	† Olsztyn . . .	37.807	683.688	18,08	575 770	15,23	107 918	2,85
	† Wystruć . . .	35 919	919.551	25,60	806.505	22,45	113 046	3,15
	Kłajejda . . .	21.906	652 553	29,79	595 610	27,19	56 943	2,60
	Ostróda . . .	16 551	281.696	17,02	257.747	15 57	23.949	1,45
	Gąbin . . .	15 295	350.098	22,89	325.475	21,28	24.623	1,61
Śląsk Górny	† Królewska Huta	77.099	2.197.570	28,50	2.090.455	27,11	107.115	1,39
	† Gliwice . . .	70.168	2.672.906	38,09	2.531.258	30,07	141.648	2,02
	† Bytom . . .	68.436	2.214.738	32,36	2.004.135	29,28	210.603	3,08
	† Katowice . .	46 419	2.162.292	46,58	1.943.959	41,88	218.333	4,70
	† Raciborz . .	38.826	1.144.154	29,47	1.073.178	27,64	70.976	1,83
	† Opole . . .	35.198	934.286	26,54	836.151	23,75	98 135	2,79
	† Nysa . . .	31.047	615 387	19,82	560 204	18,04	55 183	1,78
	Mysłowice . .	18.432	644.269	34,95	619 727	33,62	24.542	1,33
	Prądnik . . .	17.882	493 675	27,61	487.323	27,25	6.352	0,36
	Tarnowski. Górny	15.246	354.366	23,24	330.184	22,05	18.182	1,19
	* Zabrze . . .	66 399	1.740.514	26,21	1.659.481	24,99	81.033	1,22
	* Zaborze . . .	27.657	698.348	25,25	685.779	24,80	12.509	0,45
	* Huta Bismarka	25 024	583.751	23,33	556.556	22,24	27.195	1,09
	* Boguszyce . .	23.077	469.329	20,34	445 673	19,31	23 656	1,03
	* Siemianowice .	19.666	333 101	16,99	312.137	15,92	20.904	1,07
	* Lipiny . . .	17.291	448.063	25,91	445.300	25,75	2.763	0,16
	* Świętochłowice	16.950	216.513	12,77	202.504	11 95	14.009	0,82
	* Huta Laury . .	16.621	330.975	19,91	320.334	19,27	10.641	0,64
	* Mikulczyce . .	15.733	211.185	13,42	180 942	11,50	30.243	1,92
	* Załęże . . .	15.671	322.673	20,59	310.380	19,81	12.293	0,78

Uwaga: † samodzielne powiaty.

* gminy wiejskie.

pomocy zaciągania pożyczek, prawie wyłącznie długoterminowych. Skutkiem tego gminy miejskie i większe gminy wiejskie, na ziemiach zaboru pruskiego posiadały znaczne długi; zadłużenie gmin miejskich w r. 1912, było następujące:

XIII. Stan zadłużenia gmin miejskich w r. 1912.

Dzielnica	Wysokość długów		Wysokość długów długo terminowych Mk.
	Ogólna Mk.	Na 1 mieszkańca Mk.	
W. Księstwo Poznańskie	113.315.415	154,64	106.943.966
Prusy Zachodnie . . .	105.537.331	176,11	101.651.151
Prusy Wschodnie . . .	153.487.691	232,12	130.455.117
Śląsk	305.244.238	166,54	293.415.391

Najbardziej zatem zadłużonemi, w stosunku do liczby mieszkańców, były gminy miejskie w Prusach Wschodnich; najsłabiej zaś gminy w W. Księstwie Poznańskim.

Szczegółowy obraz zadłużenia wielkich i średnich gmin miejskich oraz wielkich gmin wiejskich (liczących powyżej 15 tysięcy) w r. 1913 przedstawiał się następująco: (tabl. XIV. str. 51).

Z drugiej strony większe gminy miejskie i niektóre wielkie gminy wiejskie, udzielając bądź to stowarzyszeniom, spółkom i różnym korporacjom gospodarczym: meljoracyjnym, budowlanym, kolejowym, tramwajowym i in., w niektórych wypadkach i przedsiębiorstwom prywatnym pomocy finansowej, przystępując doń jako udziałowicie lub akcjonariusze, nagromadziły, z biegiem lat, własne kapitały, naogół niezbyt znaczne, których wysokość ogólna oraz wyrażony odsetkowo stosunek względem ogólnej wysokości długów, wedle obliczeń statystycznych, przeprowadzonych w r. 1906, przedstawiał się w sposób poniższy: (tabl. XV. str. 52).

Wobec tego, iż naogół wzrost kapitałów własnych gmin miejskich i wielkich gmin wiejskich postępował znacznie wolniej aniżeli wzrost długów, stosunek wysokości kapitałów do wysokości długów, w okresie czasu od roku 1906 do wybuchu wojny, zważywszy, iż długi gmin, miejskich zwłaszcza, ogromnie wzrosły, uległ wyraźnemu pogorszeniu.

Znaczny natomiast wzrost wartości gospodarstwa komunalnego równoważył tutaj znaczne zwiększenie się długów, obciążających gminy miejskie i wielkie gminy wiejskie.

XIV. Długi większych gmin miejskich i wiejskich w r. 1913.

Dzielnica	Gmina	Liczba mieszkań- ców	Długi ogólne		Wysokość długów długotermi- nowych Mk.
			Mk.	Na 1 mieszkańca Mk.	
W. Ks. Poznańskie	† Poznań	169.023	48.701.495	288,14	42.794 137
	† Bydgoszcz	61 735	14 332.024	232,15	13.475 216
	† Piła	29.261	6.879.036	235,09	6.609.540
	Gniezno	26.762	5.054.577	188,87	4.986.177
	Inowrocław	25.729	5.904 778	229,50	5.763.532
	Leszno	17.614	5.594.212	317,60	5.594.212
	Ostrów	15.486	3.797.574	245,23	3.797.574
Prusy Zachodnie	† Gdańsk	182.084	35 592.313	195,47	33.253.649
	† Elbląg	67.018	13.498.877	201,42	13.302.130
	† Toruń	48.116	10 447.231	217,13	10.179 979
	† Grudziądz	43.713	10.113.289	231,36	9.893.937
	Tczew	18.086	3.427 353	189,50	3.386.611
	Malbork	17.533	5.075.032	289,46	5.058.532
	Sopoty	16.887	8.455 528	500,71	7.907.989
Prusy Wschodnie	† Królewiec	257.381	83 410.779	324,08	62.119.598
	† Tyłża	40.093	11.048 908	275,58	11.011.908
	† Olsztyn	37 807	7.625.514	201,70	7.071.993
	† Wystruć	35 919	6.423.643	178,84	5.854.528
	Kłapejda	21.906	3.855.706	176,01	3.855 706
	Ostróda	16 551	6.541.167	395,21	6.449.251
	Gąbin	15.295	3.210.224	209,89	3.192.224
Śląsk Górny	† Królewska Huta	77.099	5.790 609	75,11	5.720.361
	† Gliwice	70.168	10.691.144	152,36	10.184.144
	† Bytom	68 436	13.698.507	200,17	13.518 057
	† Katowice	46.419	7.363.811	158,04	4 634 292
	† Raciborz	38.826	5.600.228	144,24	5.478.509
	† Opole	35.198	8 741.455	248,35	8.741.455
	† Nysa	31.047	4.042.362	130,20	3.102.290
	Mysłowice	18.432	2.588.506	140,44	2.588 506
	Prądnik	17.882	4 195.492	234,62	4 045.584
	Tarnowskie Góry	15.246	1.663.419	109,11	1.663.419
	* Zabrze	66.399	3.365.303	50,68	3.365.303
	* Zaborze	27.657	185.078	6,69	174 058
	* Huta Bismarka	25.024	1.004.994	40,16	873.954
	* Boguszyce	23.077	1.143.210	49,54	1.062.210
	* Siemianowice	19.606	916.240	46,73	916.240
	* Lipiny	17.291	341.500	19,75	341.500
	* Świętochłowice	16.950	371.757	21,93	371.757
	* Huta Laury	16.621	837.035	50,36	837.035
	* Mikulczyce	15.733	595.627	37,86	564 490
	* Załęże	15.671	454.000	28,97	454.000

Uwaga: † samodzielne powiaty. * gminy wiejskie.

XV. Kapitały własne gmin miejskich i wielkich gmin wiejskich w r. 1906.

Dzielnica	Gminy	Kapitały Mk.	Długi Mk.	Kapitały w $\frac{0}{10}$ długów
W. Księstwo Poznańskie	miejskie	15.231.395	72.200 561	21,10
	wielkie wiejskie .	—	—	—
Prusy Zachodnie . . .	miejskie	16.808.323	58.964 510	28,51
	wielkie wiejskie .	40.253	678.950	26,70
Prusy Wschodnie . . .	miejskie	14.415.173	91.158 055	15,81
	wielkie wiejskie .	—	—	—
Śląsk	miejskie	49.822.782	213 212.623	23,37
	wielkie wiejskie .	2.090.798	7.036.220	29,71

II. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie szkolnictwa oraz popierania sztuk i nauk.

Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie szkolnictwa oraz popierania sztuk i nauk, należała tylko w dziedzinie szkolnictwa niższego, ludowego do obowiązkowych funkcji ciał samorządowych ściślejszych. W tym też dziale gospodarki, ściślejsze związki komunalne rozwinęły działalność bardzo wydatną.

W pozostałych zaś działach, obejmujących: szkolnictwo przygotowawcze i średnie, zawodowe i uzupełniające oraz w dziedzinie popierania sztuk i nauk, ciała samorządowe, a specjalnie większe gminy wiejskie, wykazują znacznie skromniejsze rezultaty swej gospodarki, posiadającej tutaj charakter funkcji, naogół dobrowolnych, ustawowo nieobowiązkowych.

4. Gospodarka komunalna w dziedzinie szkolnictwa ludowego.

Gospodarkę komunalną w dziedzinie szkolnictwa ludowego należała do obowiązkowych, przez rozporządzenia rządu, względnie przez wydane drogą prawodawczą ustawy, na ciała samorządowe nałożonych funkcji.

Gospodarkę szkolną prowadzili swoiste ciała samorządowe: związki szkolne (Schulverbände), oparte, zgodnie z regulaminem szkolnym z dnia 11 grudnia 1895 r. oraz z ustawą szkolną z dnia 28 lipca 1906 r. na organizacjach gminnych: gminach miejskich, wiejskich i obszarach dwor-

szych. Związki szkolne mogły być tworzone dla każdej gminy politycznej, bądź dla grupy takich gmin, tworząc bądź związki szkolne pojedyncze (Einzelerschulverbände) bądź związki szkolne łączne (Gesamtschulverbände). Organizację wewnętrzną i charakter prawny związków szkolnych regulowały odpowiednie paragrafy powszechnego prawa krajowego pruskiego. Funkcje związków szkolnych ograniczone były głównie do regulowania finansowej strony gospodarki szkolnej; współudział tych związków w administracji szkół ludowych oraz w wykonywaniu funkcji nadzorczych był nieznaczny. Wciągając bowiem, za pośrednictwem związków szkolnych, ludność miejską i wiejską, do współudziału, stosunkowo znacznego, w kosztach utrzymania szkolnictwa ludowego, zatrzymać było państwo przy sobie cały kierunek polityki szkolnej oraz faktyczny nadzór nad działalnością szkół ludowej.

Ustawa szkolna z r. 1906 przekazała ciężary szkolne gminom politycznym, regulując jednocześnie udział państwa w kosztach utrzymania szkół ludowych. Na ziemiach zaboru pruskiego ustawa szkolna z r. 1906, obowiązywała tylko w Prusach Wschodnich i na Śląsku; w Prusach Zachodnich — częściowo tylko, nie obejmując tej dzielnicy przepisami, regulującymi stosunek szkół ludowej do zapomóg państwowych. Swoistą organizację, w dziedzinie szkolnictwa ludowego, posiadało W. Księstwo Poznańskie; w dzielnicy tej obowiązek utrzymywania szkół ludowych leżał nie na związkach szkolnych opartych na gminach politycznych tylko na tak zwanych spółkach szkolnych (Schulsozietäten), gminach szkolnych (Schulgemeinden). Do takich spółek szkolnych, wedle odpowiednich przepisów powszechnego prawa krajowego pruskiego, należeli obowiązkowo ekonomicznie samodzielni mieszkańcy danego okręgu szkolnego, t. z. ojcowie domu (Hausväter) bez względu na płeć, na posiadanie dzieci w wieku szkolnym, nawet bez względu na różnicę wyznania, za wyjątkiem tych wypadków, gdy w jednej i tej samej miejscowości istniały szkoły różnych wyznań, albowiem wówczas każde wyznanie utrzymywało tylko swoją własną szkołę. Nieuregulowanie ustawowe stosunku spółek szkolnych w W. Księstwie Poznańskim do zapomóg państwowych, tak samo zresztą, jak i w Prusach Zachodnich, wywołane było przyczynami natury politycznej i stało się w rękach rządu pruskiego narzędziem represji politycznych. Co więcej, nierozciągnięcie na Wielkie Księstwo Poznańskie ustawy szkolnej z dnia 28 lipca 1906 r., regulującej, między innemi, ważne dla ludności stosunki, dotyczące ciężarów szkolnych, odbijało się ujemnie na stopniu obciążenia podatkami szkolnymi ludności polskiej, zamieszkującej tą dzielnicę.

Ogólna liczba pojedynczych i łącznych związków szkolnych w r. 1911, w W. Księstwie Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Śląsku Górnym w miastach i w gminach wiejskich (razem z obsza-

rami dworskimi), wynosiła 9.509 z czego na W. Ks. Poznańskie przypadało 2.862 związki (spółki) szkolne, na Prusy Zachodnie — 2.204, na Prusy Wschodnie — 3.195, zaś na Śląsk Górny 1.248 związków szkolnych. Podział związków szkolnych pomiędzy poszczególne obwody rejencyjne z oddzielnem uwzględnieniem związków szkolnych istniejących w miastach i we wsiach wraz z wykazaniem liczby utrzymywanych przez nie szkół ludowych, przedstawiał się następująco:

XVI. Liczba związków szkolnych w poszczególnych obwodach rejencyjnych w r. 1911.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Gminy	Liczba		Liczba związków szkolnych				
			gmin	obszarów dworskich	pojedynczych		łączych		bez szkół własnych
					związków	szkół	związków	szkół	
W. Ks. Poznańskie	Poznański . .	miejskie . .	84	—	60	78	113	116	—
		wiejskie . .	1.957	—	216	215	1.350	1.406	2
		ogółem . .	2.041	1.116	276	293	1.463	1.522	2
Prusy Zachodnie	Bydgoski . .	miejskie . .	45	—	39	66	41	52	—
		wiejskie . .	1.190	—	180	182	863	877	8
		ogółem . .	1.235	671	219	248	904	929	8
Prusy Wschodnie	Gdański . .	miejskie . .	13	—	11	50	3	16	—
		wiejskie . .	772	—	437	443	392	413	2
		ogółem . .	785	347	448	493	395	429	2
Prusy Wschodnie	Kwidzyński .	miejskie . .	44	—	39	74	9	17	—
		wiejskie . .	1.275	—	557	572	756	795	—
		ogółem . .	1.319	814	596	646	765	812	—
Prusy Wschodnie	Królewiecki .	miejskie . .	33	—	29	78	5	10	—
		wiejskie . .	1.593	—	266	274	807	826	5
		ogółem . .	1.626	1.229	295	352	812	836	5
Prusy Wschodnie	Gabiński . .	miejskie . .	11	—	10	20	2	4	—
		wiejskie . .	2.230	—	213	216	800	825	3
		ogółem . .	2.241	561	223	236	802	829	3
Prusy Wschodnie	Olsztyński . .	miejskie . .	23	—	21	41	2	3	—
		wiejskie . .	1.189	—	387	393	543	550	7
		ogółem . .	1.212	479	408	434	545	553	7
Śląsk Górny	Opolski . .	miejskie . .	46	—	38	119	13	18	—
		wiejskie . .	1.482	—	243	312	954	1.140	2
		ogółem . .	1.528	1.102	281	431	967	1.158	2

Gospodarka komunalna na polu szkolnictwa ludowego, opierając się z jednej strony na przymusie szkolnym, z drugiej zaś korzystając ze znacznej pomocy finansowej państwa, doprowadziła w ciągu ostatnich lat sześćdziesięciu — siedmdziesięciu, zwłaszcza w okresie dwudziesto-pięcioletnim pomiędzy rokiem 1886 a 1911, do olbrzymiego rozwoju szkolnictwa ludowego. Potężny rozrost sieci szkół ludowych miał również miejsce w tym samym czasie i na ziemiach zaboru pruskiego. Charakterystycznymi cechami tegoż rozrostu były nietylko znaczne zwiększenie się liczby szkół ludowych oraz liczby dzieci uczęszczających do szkół ludowych, odpowiednio wzrastającej do naturalnego przyrostu ludności, ile bardzo silne zwiększenie się liczby klas szkolnych i liczby nauczycieli. Jednym bowiem z głównych celów gospodarki komunalnej na polu szkolnictwa ludowego było racjonalne uregulowanie stosunku pomiędzy liczbą dzieci a liczbą nauczycieli, zgodnie z wymogami pedagogiki oraz pomiędzy liczbą dzieci a liczbą klas szkolnych, uwzględniając tutaj tak wskazania higieny jak i pedagogiki. Pod tym względem gospodarka komunalna osiągnęła wyraźnie dodatnie wyniki. Przypadało bowiem uczni:

XVII. Stosunek pomiędzy liczbą nauczycieli i klas szkolnych a liczbą uczni w ll. 1886 i 1911

Dzielnica	Rok	Na 1 klasę szkolną	na 1 nauczyciela
W. Księstwo Poznańskie .	1886	73	95
	1911	52	68
Prusy Zachodnie . . .	1886	69	77
	1911	53	61
Prusy Wschodnie . . .	1886	69	73
	1911	52	54
Śląsk Górny	1886	76	91
	1911	60	65

Na Śląsku Górnym liczba uczniów, przypadających tak na 1 klasę szkolną, jak i na 1 nauczyciela była, do wojny 1914 roku najwyższą, w porównaniu z innemi dzielnicami zaboru pruskiego, z tego powodu, iż w tej dzielnicy, jako wysoko przemysłowej i handlowej, przyrost ludności był znacznie silniejszym aniżeli w dzielnicach innych, a tedy i liczba dzieci w wieku szkolnym wzrastała silniej; gminy też, względnie górnośląskie związki szkolne miały utrudnioną z tego powodu działal-

ność, zmierzającą ku zmniejszeniu przeciętnej liczby dzieci, przypadającej na 1 klasę i 1 nauczyciela w szkołach ludowych.

Gospodarka komunalna w dziedzinie szkolnictwa ludowego na ziemiach zaboru pruskiego istotnie przyczyniła się do potężnego rozrostu sieci szkół ludowych, zwiększenia liczby klas oraz liczby zatrudnionych w szkołach ludowych sił nauczycielskich.

Ogólny obraz rozwoju szkolnictwa ludowego na ziemiach zaboru pruskiego w latach 1886—1911 włącznie, obejmujący wzrost liczby szkół, klas szkolnych, liczby nauczycieli i dzieci do szkół tych uczęszczających, przedstawiał się jak niżej: (tabl. XVIII. str. 57).

W miarę zwiększania się liczby szkół ludowych, otwierania nowych klas szkolnych oraz w miarę zwiększania się liczby sił nauczycielskich, wzrastały na ziemiach zaboru pruskiego i koszty utrzymania szkolnictwa ludowego. Szczególnie polepszenie warunków materialnych nauczycielstwa na mocy praw o uposażeniu nauczycielstwa ludowego z dnia 3 marca 1897 r. oraz z dnia 26 maja 1909 r. (podniesienie norm płacy, pensje emerytalne, pomoc wdowom i sierotom po zmarłych nauczycielach i t. p.) znacznie podniosły koszty utrzymania szkolnictwa ludowego. Podczas bowiem gdy ogólny koszt utrzymania szkół ludowych na ziemiach zaboru pruskiego: w W. Księstwie Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Śląsku Górnym) wyniósł w r. 1886 okragło 21 i pół miliona mk., tedy koszta takie podniosły się w r. 1911 do wysokości prawie 76 milionów marek.

Wzrost kosztu utrzymania szkolnictwa ludowego w dzielnicach zaboru pruskiego w ciągu lat 1886—1911 włącznie, z uwzględnieniem podziału wedle obwodów rejencyjnych oraz wedle szkół istniejących w miastach i po wsiach, przedstawiał się następująco: (tabl. XIX. str. 58).

Ogólne koszty utrzymania szkolnictwa ludowego pokrywane były z dwóch głównych źródeł: z kasy państwowej i z kas związków szkolnych, względnie gminnych. Zasadniczo utrzymanie szkolnictwa ludowego ciążyło na związkach szkolnych; kasa państwowa wypłacała tylko subwencje, wedle norm określonych przez prawo z dnia 28 lipca 1906 r. o utrzymaniu publicznych szkół ludowych oraz przez prawo z dnia 3 marca 1897 r. o uposażeniu nauczycielstwa ludowego. Wedle tych praw subwencje państwowe wypłacane były związkom szkolnym, w granicach ich stałych wydatków, na pokrycie: stałych pensji, dodatków służbowych, wreszcie wydatków, związanych z wypłacaniem emerytur, zabezpieczenia bytu wdów i sierot po nauczycielach oraz kosztów przeprowadzki nauczycielstwa na miejsca służbowe.

Niezależnie od takich stałych subwencji zobowiązało się państwo dopłacać niezamożnym związkom szkolnym (posiadającym nie więcej jak 25 szkół) subwencje dodatkowe jednorazowe bądź stałe, bądź

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Rok	Liczba szkół			Liczba klas szkolnych w szkołach			Liczba nauczycieli w szkołach			Liczba uczniów w szkołach		
			miej- skich	wiel- skich	ogółem	miej- skich	wiel- skich	ogółem	miej- skich	wiel- skich	ogółem	miej- skich	wiel- skich	ogółem
Poznańskie	Poznański	1886	189	1.209	1.398	763	1.939	2.702	684	1.397	2.081	59.447	153.335	203.782
		1890	202	1.406	1.608	902	2.807	3.709	824	1.813	2.637	59.730	159.809	210.539
		1900	206	1.558	1.764	1.190	3.180	4.370	1.129	2.125	3.254	64.990	181.506	246.502
		1911	194	1.021	1.815	1.287	3.442	4.729	1.220	2.357	3.583	70.570	194.539	265.109
		1886	100	744	850	416	1.126	1.542	332	848	1.200	28.017	80.888	109.505
W. Ks. Poznańskie	Bydgoski	1896	114	868	982	542	1.535	2.077	485	1.074	1.559	31.307	82.051	114.020
		1900	122	970	1.098	712	1.979	2.691	630	1.333	1.969	37.915	5.140	133.004
		1911	118	1.059	1.177	785	2.254	3.039	695	1.541	2.230	40.751	1	142.001
Prusy Zachodnie	Gdański	1886	50	607	747	369	985	1.354	378	879	1.257	24.3	13.0	91.02
		1896	52	786	838	454	1.190	1.644	400	1.053	1.513	27.8	13.15	101.398
		1900	63	829	892	601	1.504	2.105	670	1.258	1.928	35.174	138.06	174.03
		1911	66	850	922	762	1.580	2.342	766	1.373	2.139	38.797	141.984	179.558
Prusy Wschodnie	Kwidziński	1886	84	1.135	1.219	395	1.710	2.105	384	1.448	1.832	25.489	132.350	192.906
		1896	92	1.230	1.322	506	2.212	2.718	482	1.734	2.216	30.245	155.478	197.269
		1900	96	1.326	1.422	622	2.491	3.113	600	2.004	2.604	35.971	99.518	137.834
		1911	91	1.307	1.458	674	2.652	3.320	605	2.138	2.803	37.547	95.524	137.521
		1886	129	1.534	1.663	647	2.265	2.912	635	2.035	2.670	40.010	120.224	129.873
Prusy Wschodnie	Gąbiński	1896	125	1.586	1.711	707	2.541	3.248	711	2.275	2.986	41.791	121.402	130.012
		1900	87	1.089	1.176	752	1.789	2.541	796	1.609	2.405	38.316	89.394	101.317
		1911	88	1.100	1.188	877	1.787	2.664	889	1.665	2.554	41.997	85.913	97.858
		1886	29	1.278	1.307	159	1.726	1.885	147	1.598	1.745	9.046	120.224	129.873
		1896	39	1.319	1.358	274	1.906	2.180	271	1.809	2.080	14.610	121.402	130.012
Śląsk Górny	Opolski	1900	27	1.016	1.043	233	1.563	1.796	232	1.511	1.743	11.923	89.394	101.317
		1911	24	1.041	1.065	245	1.597	1.842	241	1.564	1.805	11.945	85.913	97.858
		1886	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Śląsk Górny	Olsztyński	1896	46	926	972	300	1.553	1.853	298	1.482	1.780	16.102	87.293	103.395
		1911	44	943	987	320	1.603	1.923	319	1.541	1.860	16.709	84.810	101.519
		1886	86	1.162	1.248	650	2.061	2.711	638	2.378	3.016	48.017	228.526	276.543
Śląsk Górny	Opolski	1896	109	1.273	1.382	873	3.841	4.714	857	3.125	3.982	58.988	252.122	311.110
		1906	120	1.354	1.510	1.380	5.143	6.523	1.391	4.419	5.810	86.199	324.960	411.159
		1911	137	1.432	1.589	1.606	5.794	7.400	1.599	5.197	6.796	92.942	349.814	442.750

XIX. Koszty utrzymania szkolnictwa ludowego
w ll. 1886—1911.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Rok	Koszty utrzymania szkół ludowych		
			miejskich Mk.	wiejskich Mk.	ogółem Mk.
W. Księstwo Poznańskie	Poznański	1886	1.173.975	2.412.285	3.585.360
		1896	1.881.607	4.197.227	6.078.834
		1906	3.407.071	4.582.933	7.990.004
		1911	4.499.861	7.365.503	11.865.364
	Bydgoski	1886	599.547	1.273.816	1.873.363
		1896	1.030.397	2.375.746	3.406.143
		1906	1.761.943	2.743.864	4.505.807
		1911	2.322.229	4.473.553	6.795.782
Prusy Zachodnie	Gdański	1886	604.493	1.333.050	1.997.543
		1896	1.150.285	2.122.540	3.272.825
		1906	1.998.629	2.657.016	4.655.645
		1911	2.989.708	4.208.224	7.197.932
	Kwidzyński	1886	612.226	2.116.030	2.728.256
		1896	1.003.167	3.311.428	4.314.595
		1906	1.594.386	4.114.367	5.708.753
		1911	2.152.976	6.451.799	8.604.775
	Królewiecki	1886	1.164.113	2.731.012	3.895.125
		1896	1.611.376	3.738.297	5.349.673
		1906	2.044.494	2.997.931	5.042.425
		1911	3.583.458	5.353.291	8.936.749
Prusy Wschodnie	Gabiński	1886	228.968	2.387.574	2.616.542
		1896	527.674	3.322.163	3.849.837
		1906	581.842	2.894.312	3.476.154
		1911	854.279	5.094.007	5.948.286
	Olsztyński	1886	—	—	—
		1896	—	—	—
		1906	728.019	2.661.056	3.389.075
		1911	1.044.923	4.718.621	5.763.544
Śląsk Górny	Opolski	1886	1.125.687	3.629.342	4.755.029
		1896	1.935.264	5.517.092	7.452.356
		1906	4.109.196	9.146.154	13.255.350
		1911	5.696.212	15.136.686	20.832.898

w końcu podlegające odwołaniu. Wysokość zapomóg stałych zależną była od liczby szkół przez związki szkolne posiadanych, od liczby nauczycieli, bądź nauczycielek w szkołach tych zatrudnionych, wreszcie od charakteru służbowego nauczycieli (t. j. zależnie od tego czy i ile zatrudnionych było nauczycieli stałych bądź tymczasowych, pojedynczych czy w liczbie większej). Ustawowe unormowanie stosunku szkoły ludowej do zapomóg państwowych wywarło niewątpliwy dodatni wpływ na rozwój szkolnictwa ludowego w państwie pruskiem; ze względów atoli politycznych, antypolskich ustawa o utrzymaniu publicznych szkół ludowych z r. 1906 nie została rozciągniętą na W. Księstwo Poznańskie i na Prusy Zachodnie (§ 70); w tych dwóch dzielnicach polskich, aczkolwiek wysokość subwencji państwowych na cele szkolnictwa ludowego była również znaczną, wypłacanie takich zapomóg stało się w rękach organów administracyjnych aktem samowoli bądź narzędziem represji politycznych.

Ogólny obraz pokrycia wydatków na utrzymanie szkolnictwa ludowego, oddzielnie w miastach, oddzielnie zaś we wsiach, na ziemiach zaboru pruskiego, w latach 1886—1911 włącznie, przedstawiał się w sposób następujący: (tabl. XX. str. 60).

Jednem z głównych dążeń związków szkolnych, względnie gmin politycznych, było umieszczanie szkół ludowych we własnych, wymogom higienicznym i pedagogicznym odpowiadających budynkach. Staraniem również ciał samorządowych było zapewnienie siłom nauczycielskim mieszkań we własnych budynkach: szkolnych bądź gminnych. Pod tym względem gospodarka ciał samorządowych osiągnęła w ciągu dwudziesto-pięcioletniego okresu, w latach 1886—1911 włącznie, wyniki wysoce dodatnie; zarówno bowiem liczba własnych budynków szkolnych, jak i liczba mieszkań dla nauczycieli szkół ludowych w budynkach własnych, wzrosła bardzo znacznie. Liczba natomiast wynajętych budynków szkolnych względnie pomieszczeń dla szkół ludowych, jak i mieszkań wynajętych dla nauczycieli, pomimo ogromnego wzrostu liczby szkół i klas szkolnych oraz liczby nauczycieli, była w r. 1911 stosunkowo bardzo nieznaczną. Liczba bowiem klas szkolnych i mieszkań nauczycielskich we własnych i wynajętych budynkach wynosiła: (tabl. XXI. str. 61).

Budowa własnych budynków dla pomieszczenia klas szkolnych i mieszkań nauczycielskich nałożyła na gminy, względnie na związki szkolne olbrzymie ciężary finansowe. Fundusze na budowę gmachów szkolnych gromadziły ciała samorządowe głównie drogą zaciągania pożyczek długoterminowych. Ogólna wysokość długów ciał samorządowych, powstałych z zaciągania pożyczek budowlanych, wynosiła w końcu r. 1910: (tabl. XXII. str. 62).

Naogół, gospodarka komunalna w dziedzinie szkolnictwa ludowego na ziemiach zaboru pruskiego, o ile idzie o rozwój liczebny szkół ludo-

XX. Podział ogólnych wydatków na szkolnictwo ludowe
według głównych źródeł pokrycia w ll. 1886—1911.

Dzielnica	Rok	Szkoły	Wydatki ogólne Mk.	z czego ze źródeł		
				państwowych Mk.	komunalnych Mk.	różnych Mk.
W. Księstwo Poznańskie	1886	{ miejskie . . .	1.772.622	334.749	1.071.837	366.036
		{ wiejskie . . .	3.686.101	1.034.360	1.856.230	795.511
		{ ogółem . . .	5.458.723	1.369.109	2.928.067	1.161.447
	1896	{ miejskie . . .	2.912.004	1.030.346	1.432.227	449.431
		{ wiejskie . . .	6.572.973	3.510.509	2.029.835	1.032.629
		{ ogółem . . .	9.484.977	4.540.855	3.462.062	1.482.060
	1906	{ miejskie . . .	5.169.014	1.804.955	2.504.467	859.592
		{ wiejskie . . .	7.326.797	4.340.470	2.255.562	730.759
		{ ogółem . . .	12.495.811	6.145.431	4.760.029	1.590.351
Prusy Zachodnie	1911	{ miejskie . . .	6.822.090	2.520.284	3.967.342	334.464
		{ wiejskie . . .	11.839.056	7.509.678	3.152.217	1.177.161
		{ ogółem . . .	18.661.146	10.029.962	7.119.559	1.511.625
	1886	{ miejskie . . .	1.276.719	136.868	882.236	257.615
		{ wiejskie . . .	3.449.080	863.083	1.798.734	787.263
		{ ogółem . . .	4.725.799	999.951	2.680.970	1.044.878
	1896	{ miejskie . . .	2.153.452	493.506	1.340.475	319.471
		{ wiejskie . . .	5.433.968	2.783.684	1.630.504	1.019.780
		{ ogółem . . .	7.587.420	3.277.190	2.970.979	1.339.251
Prusy Wschodnie	1906	{ miejskie . . .	3.593.015	899.291	2.103.109	590.615
		{ wiejskie . . .	6.771.383	3.759.504	2.230.009	781.870
		{ ogółem . . .	10.364.398	4.658.795	4.333.118	1.372.485
	1911	{ miejskie . . .	5.142.684	1.413.438	3.621.542	107.704
		{ wiejskie . . .	10.600.023	6.307.507	3.139.914	1.212.602
		{ ogółem . . .	15.802.707	7.720.945	6.761.456	1.320.306
	1886	{ miejskie . . .	1.393.081	171.681	990.187	231.213
		{ wiejskie . . .	5.118.586	1.361.675	2.558.678	1.198.233
		{ ogółem . . .	6.511.667	1.533.356	3.548.865	1.429.446
Ś l a s k	1896	{ miejskie . . .	2.139.050	580.014	1.226.368	332.668
		{ wiejskie . . .	7.060.460	3.742.285	1.624.009	1.694.166
		{ ogółem . . .	9.199.510	4.322.299	2.850.377	2.026.834
	1906	{ miejskie . . .	3.354.355	826.268	1.924.438	603.649
		{ wiejskie . . .	8.553.299	4.665.090	2.192.043	1.696.160
		{ ogółem . . .	11.907.654	5.491.358	4.116.481	2.299.815
	1911	{ miejskie . . .	5.482.660	1.523.035	3.711.413	248.212
		{ wiejskie . . .	15.165.919	9.643.859	3.228.691	2.293.369
		{ ogółem . . .	20.648.579	11.166.894	6.940.104	2.541.581
Ś l a s k	1886	{ miejskie . . .	4.943.624	212.501	3.665.859	1.065.264
		{ wiejskie . . .	8.740.409	1.604.914	5.101.854	1.973.641
		{ ogółem . . .	13.084.033	1.817.415	8.827.713	3.038.905
	1896	{ miejskie . . .	8.048.328	1.452.160	5.483.068	1.113.100
		{ wiejskie . . .	12.545.169	5.032.039	5.043.741	2.469.389
		{ ogółem . . .	20.593.497	6.484.199	10.526.809	3.582.589
	1906	{ miejskie . . .	13.064.224	1.614.521	8.644.685	2.804.718
		{ wiejskie . . .	18.128.287	7.054.706	7.705.616	3.367.965
		{ ogółem . . .	31.192.511	8.669.227	16.350.601	6.172.683
Ś l a s k	1911	{ miejskie . . .	17.552.415	2.549.046	14.271.232	732.137
		{ wiejskie . . .	29.917.425	14.034.890	12.896.462	2.986.073
		{ ogółem . . .	47.469.840	16.583.936	27.167.694	3.718.210

XXI. Liczba klas szkolnych i mieszkań nauczycielskich w budynkach komunalnych własnych i wynajętych w ll. 1886 i 1911.

Dzielnica	Obwód rejonowy	Rok	Liczba klas we własnych budynkach w szkołach			Liczba klas w wynajętych budynkach w szkołach			Liczba mieszkań w budynkach własnych dla nauczycieli szkół			Liczba mieszkań w budynkach wynajętych dla nauczycieli szkół		
			miej- skich	wiel- skich	ogółem	miej- skich	wiel- skich	ogółem	miej- skich	wiel- skich	ogółem	miej- skich	wiel- skich	ogółem
W Księstwo Prusy Zachodnie	Poznański	1886	608	1 385	1 993	84	31	115	226	1 343	1 569	35	30	65
		1911	1 170	2 331	3 501	60	44	104	214	2 278	2 492	13	36	49
Prusy Wschodnie	Bydgoski	1886	341	823	1 164	27	32	59	123	796	819	20	14	34
		1911	704	1 547	2 251	21	17	38	108	1 400	1 508	4	39	43
Prusy Zachodnie	Gdański	1886	366	836	1 202	10	60	70	34	789	823	4	50	54
		1911	762	1 257	2 019	19	111	130	5	1 107	1 112	—	158	—
Prusy Wschodnie	Kwidzyński	1886	374	1 375	1 749	37	83	120	35	1 320	1 355	3	84	87
		1911	638	2 013	2 651	31	125	156	36	1 934	1 970	1	169	170
Prusy Wschodnie	Królewiecki	1886	597	2 042	2 639	49	85	134	131	1 928	2 059	6	83	89
		1911	844	1 626	2 470	46	63	109	57	1 550	1 607	2	93	95
Prusy Wschodnie	Gąbiński	1886	143	1 604	1 747	12	46	58	28	1 541	1 569	—	41	41
		1911	262	1 527	1 789	3	67	70	11	1 435	1 446	1	86	87
Śląsk Górny	Olsztyński	1886	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		1911	321	1 443	1 764	13	103	116	34	1 305	1 399	—	173	173
Śląsk Górny	Opolski	1886	621	2 526	3 147	48	53	101	117	2 127	2 244	19	93	112
		1911	1 568	4 911	6 479	64	99	163	91	2 964	3 055	10	203	273

XXII. Stan długu zaciągniętego na budowę budynków szkolnych w r. 1910.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Związki szkolne (gminy)	Wysokość długu budowlanego	
			ogólnego Mk.	nieumorzonego Mk.
W. Ks. Poznańskie	Poznański	miejskie . .	3 086.720	2.512.519
		wiejskie . .	4.657.986	2.930.398
		ogółem . .	7.744.706	5.442.917
	Bydgoski	miejskie . .	2.490.561	1.871.852
		wiejskie . .	3.372.786	2.334.204
		ogółem . .	5.863.347	4.206 056
Prusy Zachodnie	Gdański	miejskie . .	3.876 672	3 216.236
		wiejskie . .	1.498.466	1.056.623
		ogółem . .	5.375.138	4.272.859
	Kwidzyński	miejskie . .	2.705.543	2.038.268
		wiejskie . .	1.912.240	1.298.422
		ogółem . .	4.617.783	3 336.690
Prusy Wschodnie	Królewiecki	miejskie . .	3.341.250	2.530.812
		wiejskie . .	1.842.447	1.316.150
		ogółem . .	5.183.697	3.846 962
	Gąbiński	miejskie . .	1.195.518	1.078.803
		wiejskie . .	2.669.055	1.986.510
		ogółem . .	3.864.573	3.065.313
Śląsk Górny	Olsztyński	miejskie . .	950.646	852.397
		wiejskie . .	2.015 485	1.368.571
		ogółem . .	2.966.131	2.220 968
	Opolski	miejskie . .	6.373.340	5 405.621
		wiejskie . .	6.033.074	4.510.552
		ogółem . .	12.406.414	9.916.173

wych, wyposażenie tychże w siły nauczycielskie oraz umieszczenie sal szkolnych we własnych, wymaganiom higieny szkolnej i pedagogiki odpowiadających budynkach, wykazała, do wybuchu wojny 1914 roku poważne wyniki. Nie odpowiadała natomiast zupełnie potrzebom ludności polskiej, będąc instrumentem germanizacyjnym, mając głównie na celu

nie tyle szerzenie oświaty wśród warstw ludowych, ile głównie wynaradawianie dzieci polskich, szerzenie patriotyzmu pruskiego.

Gminy względnie spółki szkolne albo nie były w stanie przeciwdziałać antypolskiej polityce szkolnej rządu albo też, w tych licznych przypadkach, w których zarząd gminy bądź spółek szkolnych znajdował się w rękach niemieckich przeciwdziałać nie chciały; przeciwnie, wedle możliwości akcentowały germanizacyjny charakter szkolnictwa ludowego na ziemiach zaboru pruskiego.

5. Gospodarka komunalna w dziedzinie szkolnictwa średniego.

Gospodarka komunalna w dziedzinie szkolnictwa średniego należała do działów nieobowiązkowych działalności gmin na polu oświaty publicznej.

Ciała komunalne, a właściwie niektóre zamożniejsze gminy miejskie i wielkie gminy wiejskie, utrzymywały dwa rodzaje szkół: 1) tak zwane szkoły przygotowawcze i średnie (Vor- und Mittelschulen), mające na celu udzielanie nauki początkowej dzieciom, mającym w przyszłości uczęszczać do szkoły średniej wyższego typu, bądź też przygotowujące młodzież płci obojga do szkół średnich specjalnych (technicznych, agronomicznych, handlowych i t. p.) i wyższych klas szkół średnich wyższego typu, dając wykształcenie ogólne w zakresie programu egzaminacyjnego dla otrzymania prawa jednorocznych ochotników. — 2) Szkoły średnie wyższego typu dla młodzieży płci męskiej i żeńskiej, które wedle programu nauk i kierunku studjów dzieliły się na: gimnazja, gimnazja realne, wyższe szkoły realne, progimnazja, progimnazja realne i szkoły realne męskie oraz wyższe szkoły żeńskie, od r. 1912 noszące nazwę liceum, w łączności z którymi znajdowały się wszystkie inne zakłady naukowe żeńskie, mianowicie: a) zakłady naukowe (Studienanstalten) i b) wyższe licea.

Szkolnictwo średnie w Prusach, a tedy i szkolnictwo średnie komunalne nie posiadało do wybuchu wojny ustawy ogólnej, poza przestarzałymi przepisami powszechnego prawa krajowego pruskiego. W rezultacie całe szkolnictwo średnie komunalne uzależnione było prawie całkowicie od rozporządzeń administracji państwowej i podlegało nieograniczonemu naogół wpływowi rządu.

Na ciałach komunalnych nie ciążył żaden obowiązek zakładania i utrzymywania szkół średnich; tego rodzaju zakłady naukowe zakładane były i utrzymywane przez gminy wyłącznie w celu umożliwienia ludności, zamieszkującej dane komuny, posyłania dzieci do szkół średnich i przygotowania ich do szkół wyższych. Zakładanie szkół średnich przez gminy wymagało specjalnego pozwolenia rządu.

Szkoły przygotowawcze i średnie komunalne na ziemiach zaboru pruskiego istniały w liczbie naogół znacznej. W r. 1911 istniało w W. Księstwie Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich, oraz na Śląsku Górnym 100 szkół przygotowawczych i średnich, liczących razem 940 klas z 27 500 uczniami płci obojga. Stan liczebny szkolnictwa średniego i przygotowawczego w roku 1911, wedle oddzielnych obwodów rejencyjnych, z uwzględnieniem podziału na szkoły męskie, żeńskie i mieszane, przedstawiał się następująco: (tabl. XXIII. str. 65).

Koszta utrzymania szkół przygotowawczych i średnich komunalnych były na ziemiach zaboru pruskiego względnie dosyć wysokie, dochodząc w r. 1911 do wysokości 3.800.000 mr. Koszta ogólne utrzymania komunalnych szkół przygotowawczych i średnich wedle oddzielnych obwodów prowincjonalnych, wraz z wykazaniem głównych źródeł pokrycia przedstawiały się, jak niżej: (tabl. XXIV. str. 66).

Jak widać głównem źródłem pokrycia kosztów utrzymania tego rodzaju komunalnych szkół średnich były, obok wpisów szkolnych, dopłaty z kas gminnych; zapomogi wypłacane przez państwo były nieznaczne, przez związki powiatowe nikłe zupełnie, bądź żadne. Znaczne sumy wpływające do kas szkolnych, jako opłaty wpisowe, świadczą, iż naogół, szkoły komunalne przygotowawcze i średnie były zakładami naukowymi drogiemi, przeznaczonemi dla dzieci zamożniejszych klas i warstw ludności.

Szkoły średnie wyższego typu męskie (gimnazja, gimnazja realne, wyższe szkoły realne oraz progimnazja, progimnazja realne i szkoły realne) utrzymywane przez komuny miejskie, istniały na ziemiach zaboru pruskiego, w liczbie naogół, niewielkiej. W Wielkim Księstwie Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich, oraz na Śląsku Górnym, istniało w roku szkolnym 1913/14: 3 gimnazja, 9 gimnazjum realnych, 4 wyższe szkoły realne oraz 1 progimnazjum, 1 progimnazjum realne i 7 szkół realnych. Stan szkolnictwa średniego męskiego wyższego typu, wedle oddzielnych gmin miejskich, w roku szkolnym 1913/14, przedstawia tabela poniższa: (tabl. XXV. str. 67).

W 25 zatem zakładach naukowych męskich wyższego typu istniejących, w roku 1913/14, na ziemiach zaboru pruskiego, do 274 normalnych klas uczęszczało 8667 uczni; oprócz tego do 42 klas przygotowawczych — 1573 uczni.

Szkoły średnie wyższego typu żeńskie (wyższe szkoły żeńskie — lycea wraz z zakładami naukowymi i wyższymi liceami, utrzymywane przez komuny miejskie i większe komuny wiejskie (na Śląsku Górnym) istniały na ziemiach zaboru pruskiego w liczbie znaczniejszej. W roku 1913/14 istniało tego rodzaju 56 zakładów szkolnych: w W. Księstwie Poznańskim, w Prusach Wschodnich i Zachodnich oraz na Śląsku Górnym, o 558 klasach, do których uczęszczało 14.641 uczennic.

XXIII. Szkoły przygotowawcze i średnie w r. 1911.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Liczba ogólna			w c z e m								
					szkół męskich			szkół żeńskich			szkół mieszanych		
		szkół	klas szkolnych	uczni	szkół	klas szkolnych	uczni	szkół	klas szkolnych	uczennic	szkół	klas szkolnych	uczni i uczennic
W. Księstwo Poznańskie	Poznański . . .	20	229	6.654	2	28	1.119	11	98	2.261	7	103	3.274
	Bydgoski . . .	14	123	2.582	4	40	1.329	8	62	1.024	2	21	229
Prusy Zachodnie	Gdański . . .	9	90	3.037	5	49	2.156	4	41	881	—	—	—
	Kwidzyński . . .	10	99	2.766	2	26	1.012	6	64	1.590	2	9	164
Prusy Wschodnie	Królewiecki . . .	19	147	5.941	8	53	2.151	7	55	2.296	4	39	1.484
	Gąbiński . . .	10	107	2.657	4	48	1.402	4	43	1.034	2	16	221
	Olsztyński . . .	6	51	1.232	1	5	90	3	25	710	2	21	432
Śląsk Górny	Opolski . . .	12	94	2.631	4	29	974	6	54	1.332	2	11	325

XXIV. Rodzaj pokrycia kosztów utrzymania komunalnych szkół przygotowawczych i średnich w r. 1911.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Koszty utrzymania ogólne Mk.	Pokrycie ogólnych kosztów utrzymania szkół średnich				
			opłaty szkolne Mk.	dopłaty gminne Mk.	dopłaty związków powiatowych Mk.	dopłaty państwowe Mk.	z różnych źródeł Mk.
W. Księstwo Poznańskie	Poznański .	969.469	448.745	448.063	5.000	60.630	7 031
	Bydgoski .	373.639	201.604	135 308	2.242	33 467	1.018
Prusy Zachodnie	Gdański . .	364 474	143.524	150 416	1.700	34.610	34.224
	Kwidzyński .	405.973	159 840	171.787	600	65.997	7.749
Prusy Wschodnie	Królewiecki .	680 374	288.454	352.294	3.000	12.300	24 326
	Gąbiński . .	385.480	182.239	181 736	6 600	12.050	2.855
	Olsztyński .	173 774	78.870	46.466	18.912	26.386	3.140
Śląsk Górný	Opolski . .	354 891	173 148	165.953	—	10 570	5.220

Na poszczególne obwody rejencyjne ogólne te dane cyfrowe rozpadały się w sposób następujący: (tabl. XXVI. str. 68).

Koszty utrzymania szkół średnich wyższego typu tak męskich, jak żeńskich, utrzymywanych przez komuny miejskie, pokrywane były głównie przez opłaty wpisowe i zapomogi, względnie dopłaty gminne; państwo wspierało w niektórych przypadkach komunalne szkolnictwo średnie typu wyższego, wypłacając, stosunkowo nieznaczne subwencje roczne.

6. Gospodarka komunalna w dziedzinie szkolnictwa zawodowego i uzupełniającego.

Gospodarka komunalna w dziedzinie szkolnictwa zawodowego nie przyjęła na ziemiach zaboru pruskiego szerszych rozmiarów. W trzech zaledwie miastach istniały, przed wybuchem wojny, szkoły zawodowe komunalne, a mianowicie w W. Księstwie Poznańskim: Szkoła handlowa miejska w Bydgoszczu oraz szkoła handlowo-przemysłowa miejska w Gnieźnie; w Prusach Zachodnich: miejska szkoła przemysłowa w El-

Dzielnica	Gmina miejska	Gimnazja			Gimnazja realne			Wyższe szkoły realne			Progimnazja			Progimnazja realne			Szkoly realne		
		za- kła- dów	klas	uczni	za- kła- dów	klas	uczni	za- kła- dów	klas	uczni	za- kła- dów	klas	uczni	za- kła- dów	klas	uczni	za- kła- dów	klas	uczni
W. Księstwo Poznańskie	Bydgoszcz . . .	—	—	—	—	16	543	1	3*	103	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Chodzież . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	172
	Skwierzyna . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	122
Prusy Zachodnie	Gdańsk . . .	1	17	444	2	30*	963	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Elbląg . . .	—	—	—	1	20	152	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Grudziądz . . .	—	—	—	1	16	407	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Sopoty . . .	—	—	—	1	4*	146	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Nowy Dwór . . .	—	—	—	1	15	540	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Prusy Wschodnie	Królewiec . . .	2	20	810	1	13	439	1	9	346	—	—	—	—	—	—	1	6	106
	Olsztyn . . .	—	—	106	—	1*	42	1	8	271	—	—	—	—	—	—	2	24	836
	Niébork . . .	—	—	—	—	—	—	1	3*	139	—	—	—	—	—	—	—	6*	309
	Margrabowa . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5	101	—	—	—
	Bytom . . .	—	—	—	1	13	483	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	203
Śląsk Górny	Katowice . . .	—	—	—	—	—	—	1	15	533	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Raciborz . . .	—	—	—	1	9	286	—	3*	120	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Opole . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Nysa . . .	—	—	—	1	8	266	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	229
	Koźle . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	101	—	3*	81

Uwaga: * klasy przygotowawcze.

XXVI. Szkoły komunalne średnie wyższego typu żeńskie
w r. 1913/14.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	L i c z b a		
		zakładów	klas	uczennic
W. Księstwo Poznańskie	Poznański	12	76	1.528
	Bydgoski	6	35	1.019
Prusy Zachodnie	Gdański	7	97	2.612
	Kwidzyński	10	112	2.722
Prusy Wschodnie	Królewiecki	7	62	1.793
	Gąbiński	3	44	1.486
Śląsk	Olsztyński	5	54	1.418
Górny	Opolski	6	78	2.063

blągu. Zaznaczyć jednak należy, że niektóre gminy wypłacały stałe subwencje niektórym szkołom zawodowym, utrzymywanym przez lokalne, lub prowincjonalne bądź powiatowe korporacje zawodowe. Również, związki prowincjonalne i niektóre związki powiatowe dopomagały finansowo zakładom naukowym zawodowym, przeważnie szkołom rolniczym, leśniczym, ogrodniczym, utrzymywanym przez prowincjonalne korporacje rolnicze w W. Księstwie Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Śląsku.

Znacznie szerzej rozwinęła się gospodarka komunalna w dziedzinie szkolnictwa uzupełniającego. Podstawą prawną, która umożliwiła była rozwój komunalnego szkolnictwa uzupełniającego, były odpowiednie przepisy ustawy przemysłowej Związku Północno-Niemieckiego z roku 1869, wedle których poszczególne gminy, mogły drogą wydawania statutów lokalnych, zobowiązać: młodocianych robotników i rzemieślników, poniżej lat 18, do uczęszczania do szkół uzupełniających, pracodawców zaś do zapewnienia swym młodocianym robotnikom, potrzebnego, do uczęszczania do szkół, wolnego czasu. Zasada ta przyjęta została również, po r. 1871, przez ustawę przemysłową Rzeszy niemieckiej i obowiązywała zasadniczo w Prusach, a tedy i na ziemiach zaboru pruskiego. Nowela do ustawy przemysłowej, przyjęta przez parlament Rzeszy d. 27 grudnia 1911 r. i weszła w życie z dniem 1 kwietnia 1912 r., zasadę powyższą rozszerzyła zarówno, co do prawa gmin, względnie szerszych związków samorządowych, wprowadzania przymusu szkolnego, jak i co do rozciągnięcia tegoż

przymusu na młodocianych obojga płci, pracujących nietylko w zakładach przemysłowych i rzemieślniczych, ale i w handlowych oraz zezwalając rozciągnąć przymus szkolny na młodzież rzemieślniczą powyżej lat 18.

Co się tyczy szkolnictwa uzupełniającego w W. Księstwie Poznańskim i w Prusach Zachodnich, to specjalne prawa pruskie z dnia 4 maja 1886 i z dnia 24 lutego 1897 r. upoważniały pruskiego ministra handlu i przemysłu do popierania, drogą wypłacania subwencji, szkolnictwa uzupełniającego w tych dwóch prowincjach oraz do wprowadzania przymusu szkolnego w tych wypadkach, w których przymus ten nie został przez odpowiednie gminy, względnie szersze ciała samorządowe wprowadzony. Prawa te wydane zostały wyłącznie z pobudek politycznych; przez wprowadzenie przymusu szkolnego zamierzał był rząd pruski uczynić ze szkół uzupełniających nowy instrument germanizacyjny: poddanie młodzieży, wyszłej już ze szkół ludowych, dalszemu wpływowi niemieczyzny, aż do chwili rozpoczęcia służby wojskowej.

Szkolnictwo uzupełniające na ziemiach zaboru pruskiego było prawie całkowicie utrzymywane przez gminy miejscowe, z pomocą finansową państwa (zwłaszcza w W. Księstwie Poznańskim i w Prusach Zachodnich); w nielicznych przypadkach, na cele gminnego szkolnictwa uzupełniającego, wypłacały zapomogi i również szersze związki samorządowe: prowincjonalne i powiatowe. Z drugiej zaś strony gminy miejskie dosyć wydatnie popierały szkolnictwo uzupełniające korporacji zawodowych (cechów, stowarzyszeń urzędników, oficjalistów i t. p.), udzielając bezpłatnie sal szkolnych wraz ze wszystkimi pomocami szkolnymi, będącymi własnością gminną.

Stan szkolnictwa uzupełniającego na ziemiach zaboru pruskiego, utrzymywanego bądź całkowicie przez gminy, bądź też, korzystającego w części, z pomocy czy to finansowej, czy też w naturze gmin miejskich i wielkich gmin wiejskich, cyfrowo przedstawiał się, w roku 1914, następująco: (tabl. XXVII. str. 70).

Co się tyczy specjalnie szkolnictwa zawodowo-upełniającego dla młodzieży płci żeńskiej (szkoły przemysłowe i gospodarstwa domowego) to i tutaj komuny miejskie, na ziemiach zaboru pruskiego, utrzymywały własne, bądź popierały tego rodzaju szkoły, utrzymywane przez instytucje bądź korporacje o charakterze publicznym. W roku 1912 istniało szkół takich, na ziemiach zaboru pruskiego 94, a mianowicie: (tabl. XXVIII. str. 71).

Znaczny, stosunkowo rozwój szkolnictwa uzupełniającego na Śląsku Górnym (w obwodzie rejencyjnym Opolskim) tłumaczy się charakterem przemysłowym i handlowym tej dzielnicy, a tedy znaczną liczbą młodzieży płci obojga, zatrudnionej w górnośląskich zakładach przemysłowych i przedsiębiorstwach handlowych.

XXVII. Stan szkolnictwa uzupełniającego w r. 1914.

Dzielnica	Obwód rejonowy	a) z przymusem b) bez przymusu szkolnego	Szkoły przemysłowe			Szkoły cechowe			Szkoły handlowe		
			Liczba szkół wogółe	Liczba szkół z zapomogą państwową	Liczba uczni ogólna	Liczba szkół wogółe	Liczba szkół z zapomogą państwową	Liczba uczni ogółem	Liczba szkół wogółe	Liczba szkół z zapomogą państwową	Liczba uczni ogółem
W. Księstwo Poznańskie	Poznański .	a	58	58	5.956	27	6	770	23	15	2.548
		b	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bydgoski .		a	28	28	3.161	—	—	—	10	7	1.540
		b	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Prusy Zachodnie	Gdański .	a	14	14	6.990	10	6	437	—	—	—
		b	—	—	—	1	—	69	1	1	117
Kwidziński		a	40	40	4.352	2	1	47	6	6	244
		b	—	—	—	—	—	—	1	1	21
Prusy Wschodnie	Królewiecki	a	20	16	2.291	5	2	249	3	3	754
		b	—	—	73	—	—	—	—	—	—
Gąbiński .		a	?	?	?	?	?	?	?	?	?
		b	?	?	?	?	?	?	?	?	?
Olsztyński .		a	?	?	?	?	?	?	?	?	?
		b	?	?	?	?	?	?	?	?	?
Śląsk Górny	Opolski .	a	88	75	17.898	10	4	307	35	31	3.367
		b	8	1	880	—	—	—	—	—	—

7. Gospodarka komunalna w dziedzinie popierania sztuk i nauk.

Działalność związków prowincjonalnych na polu popierania sztuk i nauk była, na ziemiach zaboru pruskiego, stosunkowo nieznaczna. I tak: związek prowincjonalny W. Ks. Poznańskiego utrzymywał, przy pomocy znacznych subwencji państwowych, Prowincjonalne Muzeum Cesarza Fryderyka w Poznaniu; związek zachodnio-pruski: Zachodnio-pruskie Muzeum Prowincjonalne w Gdańsku, zaś związek prowincjonalny Śląski: Śląskie Muzeum Sztuk Pięknych we Wrocławiu.

Pozatem prowincjonalny związek poznański wypłacał stałe zapomogi roczne Bibliotece Cesarza Wilhelma w Poznaniu, utrzymywanej głównie z funduszków państwowych, przeznaczonych na popieranie niemieczyny na kresach wchodnich; biblioteka ta korzystała również z subwencji, na ogół nieznacznych, szeregu związków powiatowych i większych gmin miejskich w W. Ks. Poznańskim. Z biblioteką tą ściśle związana była instytucja niemieckich bibliotek wędrownych w Poznańskim, mająca

XXVIII. Stan szkolnictwa uzupełniającego dla młodzieży
płci żeńskiej w r. 1912.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Szkoł ogółem	Szkoł z zapomogą państwową	Uczennic
W. Księstwo Poznańskie	Poznański	4	4	317
	Bydgoski	5	5	225
Prusy Zachodnie	Gdański	3	3	172
	Kwidzyński	4	4	278
Prusy Wschodnie	Królewiecki	5	2	398
	Gąbiński	1	1	21
Śląsk Górny	Olsztyński	2	2	58
	Opolski	70	13	2.491

na celu rozpowszechnianie literatury niemieckiej wśród ludności tej dzielnicy polskiej.

Działalność związków powiatowych na ziemiach zaboru pruskiego, na polu popierania sztuk i nauk, poza wypłacaniem przez nieliczne związki powiatowe w Poznańskim zapomóg na rzecz poznańskiej centrali niemieckich bibliotek wędrownych naogół niczem się nie przejawiała.

Działalność gmin miejskich w dziedzinie popierania sztuk i nauk, była znacznie szerszą. Przedewszystkiem niektóre większe gminy miejskie utrzymywały własne biblioteki i czytelnie. W r. 1908 istniały biblioteki (z czytelniami) miejskie w następujących większych miastach: (tabl. XXIX. str. 72).

Pozatem bogatsze gminy miejskie (np. poznańska, gdańska, królewiecka, bydgoska, toruńska i in.) wypłacały stałe zapomogi rozmaitym stowarzyszeniom naukowym w danych miastach istniejącym. Z zapomóg tych korzystały tylko stowarzyszenia naukowe niemieckie; w wyjątkowych wypadkach, jak np. w Poznaniu, zdecydowała była tamtejsza rada miejska wypłacać roczną, nieznaczną subwencję najpoważniejszej instytucji naukowej polskiej w zaborze pruskim: Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Poznaniu, ale pod warunkiem drukowania katalogu zbiorów w języku również niemieckim i udzielania objaśnień zwiedzającym, na żądanie, w tymże języku. Naogół jednak polskie instytucje naukowe nie były wspierane przez zarówno szersze, jak i ściślejsze związki komunalne, istniejące na ziemiach zaboru pruskiego.

XXIX. Biblioteki miejskie w r. 1908—1910.

Miasto	Rok założenia biblioteki	Liczba		Księgozbiór tomów
		bibliotek	czytelń	
Królewiec	1540	1	1	51.000
Gdańsk	1596	1	1	154.000
Poznań	?	1	—	45.000
Bydgoszcz	1894	1	—	51.800
Elbląg	1847	1	?	30.000
Toruń	1883	1	1	2.045
Królewska Huta . . .	1898	2	2	5.807
Katowice	1897	1	1	2.270
Bytom	1899	1	1	2.500
Opole	1903	1	1	3.450
Grodzisk	1905	1	1	4.520
Raciborz	1907	2	—	1.000

Wielkie gminy miejskie w zaborze pruskim posiadały własne teatry, bądź popierały finansowo teatry prywatne. Gmina miejska poznańska posiadała nowy własny budynek teatralny i wypłacała znaczne subwencje dzierżawcy teatru miejskiego — Niemcowi. Gmina miejska gdańska wypłacała dyrekcji teatru miejskiego gdańskiego, będącego prywatną własnością królewską, zapomogi roczne w wysokości 10 tysięcy mk. Również gmina miejska królewiecka popierała finansowo przedsiębiorstwo akcyjne królewieckiego towarzystwa teatralnego; gmina oddała bezpłatnie rzeczonemu towarzystwu na specjalnych warunkach, dotyczących prawa wykupu, grunt miejski pod budowę gmachu teatralnego i wypłaca roczną zapomogę w wysokości 12.000 mk. Własny budynek teatralny nowocześnie urządzony, posiadała gmina katowicka, popierająca drogą wypłacania zapomóg, dzierżawcę teatru — Niemca. Szereg innych, drobniejszych gmin, popierał, za pomocą rozmaitych środków, wędrownie trupy teatralne niemieckie.

Toż samo da się powiedzieć o stowarzyszeniach i związkach niemieckich: amatorsko-teatralnych, muzycznych, śpiewackich itp., którym gminy miejskie, a w pewnych wypadkach, o ile idzie o tego rodzaju związki

i stowarzyszenia prowincjonalne, również i szersze związki samorządowe, wypłacały zapomogi i popierały je innymi jeszcze sposobami.

Sztuka i nauka polska z żadnej pomocy ze strony związków i ciał samorządowych nie korzystała; co więcej, w praktyce swej, ciała samorządowe, znajdujące się, wskutek swoistej ordynacji wyborczej, w rękach niemieckich starały się szkodzić polskiemu związkowi i stowarzyszeniom naukowym i artystycznym i powstrzymywać ich rozwój.

III. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie budowy i konserwacji dróg komunikacyjnych.

Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie budowy, utrzymania i administrowania dróg komunikacyjnych, obejmowała do wybuchu wojny wyłącznie drogi kołowe bite, kolejki podjazdowe oraz tramwaje miejskie a to z powodu, iż zarówno drogi żelazne normalne, jak i drogi wodne, stanowią wyłączną dziedzinę państwowej gospodarki komunikacyjnej, usunięte były całkowicie ze sfery gospodarki komunalnej. Co najwyżej, udział ciał samorządowych w sprawach, dotyczących budowy nowych dróg żelaznych normalnych, bądź nowych dróg wodnych (regulacja rzek i budowa kanałów) dopuszczalnym był tylko w formie interwenjowania u władz państwowych, przekładania dezyderatów co do kierunku oraz gospodarczych, bądź przewozowych właściwości tych linii komunikacyjnych; w pewnych przypadkach, zainteresowane władze komunalne pociągane były do współudziału, (naogół w granicach niewielkich), w kosztach, specjalnie przy budowie dróg wodnych sztucznych, bądź też obejmować musiały gwarancje, dotyczące minimalnej rentowności budowanych linii komunikacyjnych.

Budowa, zarządzanie i utrzymywanie dróg kołowych bitych było natomiast, do wybuchu wojny światowej, wyłączną dziedziną gospodarki ciał komunalnych, przekazaną na mocy specjalnych praw, ciałom samorządowym przez państwo. Budowa zaś i utrzymywanie dróg żelaznych podjazdowych oraz tramwajów miejskich, należąc do nieprzekazanych przez państwo działów komunalnej gospodarki komunikacyjnej, objęte były przez ciała samorządowe tylko ze względu na doniosłą wartość ekonomiczną i socjonalną jaką tego rodzaju drogi i środki przewozowe posiadały dla ludności, zamieszkałej w granicach danych związków komunalnych.

8. Gospodarka komunalna w dziedzinie dróg kołowych bitych.

Gospodarka komunalna w dziedzinie dróg kołowych bitych rozpoczęła się z dniem 1 stycznia 1876 r., w którym dotychczasowe szosy państwowe przeszły na własność i w zarząd związków prowincjonalnych.

Miarodajnem tutaj było prawo z dnia 8 lipca 1875 r. o wykonaniu odpowiednich punktów (§§ 5 i 6) prawa o dotacjach dla związków prowincjonalnych i powiatowych. z dnia 30 kwietnia 1873 r. Wedle otóż § 1 tegoż prawa z r. 1875, ogólna wysokość dotacji wypłacanych związkom prowincjonalnym na rozmaite cele gospodarki komunalnej, w tem i gospodarki drogowo-kołowej, podniesioną została dla całego królestwa pruskiego do wysokości 13 milionów 440 tysięcy mk. rocznej renty, przyczem § 4 tegoż prawa, pomiędzy celami zużytkowania, przeznaczonych dla związków prowincjonalnych, sum dotacyjnych określał wyraźnie (ad 1) budowę nowych dróg szosowych i popieranie akcji budowlano-drogowej powiatów i gmin. Niezależnie od tej sumy 13 i pół bezmała milionów mk. przeznaczało państwo (§ 20) oddzielną rentą roczną, w wysokości 19 milionów mk., dla szeregu wymienionych, w omówionem prawie, związków prowincjonalnych, a przeznaczonych na utrzymanie, konserwowanie, zarząd, przejętych szos państwowych oraz na pokrycie kosztów dozoru technicznego i t. p. nowobudujących się dróg szosowych. Z ogólnej sumy 19 milionów mk. — 15 milionów mk. podzielonych zostało w stosunku do długości szos, od państwa przejętych, 4 zaś miliony mk. w połowie, w stosunku do powierzchni oddzielnych związków prowincjonalnych, w drugiej zaś połowie w stosunku do liczby ludności, wedle wyników spisu z dnia 1 grudnia 1875 r. ¹⁾

Ze względu atoli, iż z biegiem lat, wydatki związków komunalnych na budowę i utrzymanie sieci dróg kołowych znacznie wzrosły, że renty roczne przez prawa dotacyjne z ll. 1873 i 1875 podzielone były wedle zasad, które z biegiem czasu, okazały się wysoce niekorzystne dla wschodnich prowincji królestwa pruskiego, przedewszystkiem zaś dla ziem zaboru pruskiego, zniewolonym się widział rząd pruski do wydania nowego prawa dotacyjnego z dnia 2 czerwca 1902 r., wedle którego wyznaczona została nowa dodatkowa renta roczna w wysokości 10 milionów mk., z czego 3 miliony mk. wyłącznie na budownictwo drogowe; zaś 7 milionów mk., częściowo tylko, na pomoc, w zakresie budowy i konserwacji dróg i mostów, dla słabszych finansowo ciał samorządowych niższego rzędu: powiatów i gmin. Rzeczzone prawo dotacyjne przyjęło nowe, dosyć skomplikowane podstawy podziału ogólnej sumy rentowej na poszczególne związki prowincjonalne; podział ten skuteczniejszy został rozporządzeniem królewskim z dnia 22 czerwca 1902 r., z uwzględnieniem

¹⁾ Niezależnie od rent dotacyjnych otrzymywały związki prowincjonalne, na mocy prawa z r. 1875, dotacje jednorazowe na rozmaite cele gospodarki samorządowej, a w tem i budowę oraz utrzymanie dróg kołowych bitych. Poszczególne związki prowincjonalne, objęte terytorjum zaboru pruskiego otrzymały: W. Ks. Poznańskie 1.546.011 mk.; Prusy (Wschodnie i Zachodnie razem) — 2.085.696 mk.; Śląsk — 1.748.493 mr. — Część tylko tych sum użyta została na cele gospodarki komunalnej w dziedzinie dróg kołowych bitych.

większych potrzeb zapomogowych wschodnich prowincyj królestwa pruskiego.

Wysokość rent jakie przypadły związkom prowincjonalnym, objętym całkowicie lub częściowo terytorjum zaboru pruskiego, była następująca:

XXX. Wysokość rent rocznych, przypadających na podstawie praw dotacyjnych.

Związek prowincjonalny	Przypadało na podstawie prawa dotacyjnego			
	z dnia 8 lipca 1875 r.		z dnia 2 czerwca 1902 r.	
	z 13.440.000 Mk.	z 15.000.000 Mk.	z 7.000.000 Mk.	z 3.000.000 Mk.
	Mk. *)	Mk. **)	Mk. *)	Mk.
W. Ks. Poznańskiego	1.160.073	401.520	653.253	437.119
Prus Zachodnich	} 2 465.166	} 1 581.840	701.661	470.010
Prus Wschodnich			710.980	479.746
Śląska	2.081.058	1.522.170	658.689	470.071

*) Częściowo tylko na potrzeby gospodarki drogowej.

**) Oprócz tego z pozostałości — 4.000.000 Mk. w stosunku do liczby mieszkańców, wedle wyników spisu ludności z dnia 1 grudnia 1875 r.

Repartycja sum, przypadających na oddzielne związki prowincjonalne, pomiędzy oddzielne związki komunalne ściślejsze, dokonana została, na podstawie specjalnych regulaminów prowincjonalnych, podlegających sankcji państwowej, przez wydziały prowincjonalne w porozumieniu z naczelnymi prezesami danych prowincyj; w razie niedojścia do porozumienia, ostateczną decyzję w tym względzie wydawał pruski minister spraw wewnętrznych.

Oddając związkom prowincjonalnym całą państwową sieć dróg szosowych z całym majątkiem nieruchomym i ruchomym oraz zapewniając ciałom samorządowym środki na pokrycie kosztów, związanych z prowadzeniem gospodarki drogowej, nałożyło jednocześnie państwo na związki komunalne, szereg minimalnych obowiązków w zakresie budowy i utrzymania dróg kołowych bitych. I tak: według brzmienia prawa dotacyjnego z dnia 8 lipca 1875 r. musiały związki komunalne przejść na siebie wszystkie zobowiązania, w zakresie gospodarki drogowej, dotąd na państwie ciężące, za wyjątkiem tych poszczególnych przypadków, w których oddzielne związki komunalne zostały z obowiązków takich zwolnione; dalej związki prowincjonalne zobowiązane zostały do konserwowania, administrowania, względnie technicznego wykończenia wszyst-

kich dróg kołowych bitych, jakie przed d. 1 stycznia 1876 r., zostały przez państwo lub, na podstawie poprzednich praw dotacyjnych, przez związki samorządowe, wybudowane, bądź też w budowie się znajdujące. Oddzielnym związkom prowincjonalnym pozostawionem zostało przekazanie przyjętych zobowiązań ciałom samorządowym ściślejszym: powiatowym i gminnym, na mocy zawartych umów, przyczem części dróg kołowych, przed d. 1 stycznia 1876 r. utrzymywanych przez państwo, a leżących w granicach gmin miejskich, musiały być przekazane tymże gminom. W końcu § 25 prawa z dnia 8 lipca 1875 przewidywał wydanie szczegółowych regulaminów prowincjonalnych, obejmujących przepisy, dotyczące gospodarki drogowej, uchwalonych przez sejmiki prowincjonalne i zatwierdzonych przez odpowiednich ministrów (dla Prus i Śląska) bądź sankcjonowanych przez króla (dla W. Ks. Poznańskiego).

Gospodarka związków prowincjonalnych w dziedzinie budowy, konserwowania i administrowania dróg kołowych bitych, nie była, w zaborze pruskim, jednolitą.

W W. Księstwie Poznańskim prowadził był związek prowincjonalny swą gospodarką drogową według regulaminu, sankcjonowanego królewskim rozkazem gabinetowym z d. 27 grudnia 1875 r. Wedle otóż rzezczonego regulaminu zarząd sprawami drogowymi oddany został specjalnemu organowi: Prowincjonalnej komisji do spraw drogowo-budowlanych (Provinzialständische Kommission für den Chaussee — und Wegebau), składającej się z dyrektora i 6 członków (oraz zastępców), obieranych przez sejmik prowincjonalny na przeciąg lat sześciu. Komisja ta miała dodanego konsultenta technicznego: radcę drogowo-budowlanego (Wegebaurat), obieranego przez sejmik prowincjonalny na dożywocie. Komisja ta, do r. 1889, zarządzała sprawami drogowymi prowincji, pod nadzorem i wedle uchwał sejmiku prowincjonalnego, samodzielnie. Agendy tej komisji odpowiadały naogół funkcjom krajowych radców budowlanych w innych prowincjach. Całe terytorjum W. Ks. Poznańskiego podzielone było na 11 (do r. 1909 na 12) lokalnych zarządów drogowo-budowlanych, na czele których stali krajowi inspektorzy budowlani (Landesbauinspektoren).

Związek prowincjonalny W. Ks. Poznańskiego utrzymywał we własnym zarządzie sieć dróg szosowych tak dawnych państwowych, jak i wybudowanych przez związek prowincjonalny i związki powiatowe. Zasadnicza zmiana nastąpiła tutaj dopiero w r. 1909, w którym związek prowincjonalny odstąpił sieć dróg szosowych długości 3505 km., z całym majątkiem ruchomym i uieruchomym, powiatom (za wyjątkiem powiatów: Odolanowskiego, Jarocińskiego, Międzyrzeckiego, Poznańskiego zachodniego, Gnieźnieńskiego, Inowrocławskiego i Szubińskiego) zapewniając związkom powiatowym, które były przejęły w zarząd odstąpioną

sieć dróg szosowych, roczną rentę w wysokości 1.448.386 mk. W ostatnich kilku latach, przed wybuchem wojny, związek prowincjonalny sam już dróg szosowych nie budował, jeno wypłacał zapomogi bądź renty dotacyjne powiatom, na budowę dróg kołowych bitych. Uchwałą sejmiku prowincjonalnego z d. 11 marca 1905 r. przeznaczono 1 milion mk. na popieranie budowy dróg powiatowych.

Związki powiatowe zorganizowały, od chwili przejścia w zarząd wymienionej wyżej sieci dróg szosowych, przeważnie własne zarządy techniczno drogowe; niektóre związki powiatowe utrzymywały wspólnych powiatowych mistrzów drogowych, niektóre zaś zarządzały siecią przejętych szos, przy pomocy odpowiednich inspektoratów budowlanych krajowych, wypłacając odpowiednie odszkodowania do kasy związku prowincjonalnego.

Gminy i obszary dworskie korzystały w sprawach drogowo budowlanych, z bezpłatnej naogół, pomocy powiatowych zarządów drogowych. Związki tego rodzaju, aczkolwiek rozwinęły sieć dróg kołowych własnych, korzystały, naogół ze stosunkowo nieznacznej pomocy finansowej ze strony związków: prowincjonalnego i powiatowych.

W Prusach Zachodnich prowadził był związek prowincjonalny swą gospodarkę drogową wedle przepisów organizacyjnych, zawartych w regulaminie, wydanym dla starego związku prowincjonalnego pruskiego, obejmującego Prusy Zachodnie i Wschodnie, który to regulamin utrzymanym został dla oddzielnego związku zachodnio-pruskiego, na na mocy uchwały sejmiku prowincjonalnego z dnia 10 kwietnia 1878 r. Zarząd sieci dróg kołowych, w ramach, wyznaczonych przez budżet prowincjonalny, środków, spoczywał w rękach wydziału prowincjonalnego, względnie starosty krajowego, któremu dodanym był do pomocy w tych sprawach, wyższy urzędnik techniczny, krajowy radca budowlany (Landesbaurat) oraz odpowiedni personel pomocniczy. Całe Prusy Zachodnie podzielone były na dwa krajowe inspektoraty budowlane: w Gdańsku i Elblągu obok których funkcjonowały jeszcze dwa krajowe urzędy drogomistrzowskie: we Wrzeszczu i Świeciu, Związek prowincjonalny utrzymywał tylko drogi własne prowincjonalne (za wyjątkiem części szos w powiecie Lubawskim). Szosy powiatowe, których budowę popierał związek prowincjonalny drogą wypłacania premij, znajdowały się we własnej administracji i na utrzymaniu powiatów; również gminy same utrzymywały swe drogi kołowe, pod nadzorem jednak powiatowych drogomistrzów.

W Prusach Wschodnich gospodarka drogowa prowincjonalna rozwijała się wedle wytycznych organizacyjnych, objętych regulaminami z d. 6 października 1876 r., oraz z d. 30 marca 1887 r. Naogół organizacja krajowych władz drogowych i ich atrybucje całkowicie prawie odpo-

wiadały — zachodnio pruskim. Cała prowincja podzielona była na cztery obwody drogowo-budowlane (Baubezirke), zarządzane przez krajowych inspektorów budowlanych: w Olsztynie, Królewcu, Tyłży i Wystruciu. Prowincjonalna polityka drogowo-budowlana orjentowaną była w kierunku przekazywania związkom powiatowym szos prowincjonalnych. To też, przed wojną, za wyjątkiem trzech powiatów (Królewiec wiejski, Tyłża wiejski i Żuławy) obowiązki konserwowania i administrowania szos prowincjonalnych przejęły za odszkodowaniem odpowiednim, poszczególne powiaty, pod nadzorem atoli prowincjonalnych organów technicznych. Związek prowincjonalny wschodnio-pruski zajęty był głównie, przed wojną, popieraniem budowy szos powiatowych i dróg bitych gminnych.

Na Śląsku obowiązywał, w sprawach gospodarki drogowej, regulamin z d. 6 grudnia 1876 r.; organizacja i atrybucje krajowych władz drogowych były także same co i w Prusach Zachodnich i Wschodnich. Cała prowincja podzielona była na 5 krajowych inspektoratów budowlanych: we Wrocławiu, Gliwicach, Opolu, Swidnicy i Jeleniej Górze (Hirschberg). Prowincjonalne władze samorządowe dążyły celowo do przekazywania, na mocy umów specjalnych, szos prowincjonalnych poszczególnym związkom powiatowym. W wypadkach, w których porozumienie nie dało się osiągnąć, powoływał wydział prowincjonalny, komisje do utrzymywania i zarządu szos krajowych, charakter których był zgoła odmienny (decentralizacyjny), aniżeli — prowincjonalnej komisji drogowej W. Ks. Poznańskiego. To też, z końcem roku 1910, organa prowincjonalne zatrudnione były konserwacją i utrzymaniem dróg szosowych prowincjonalnych tylko w 9 powiatach śląskich; w 48 powiatach wiejskich i miejskich i w 14 gminach wiejskich szosy prowincjonalne, za odszkodowaniem rocznem, przekazane były w zarząd i utrzymanie, związkom powiatowym i gminnym, pozostając atoli własnością prowincji. Z większością tych powiatów wiejskich zawarte zostały w r. 1910 nowe umowy, wedle których, szosy prowincjonalne, w granicach tychże powiatów się znajdujące, przeszły z d. 1 kwietnia 1912 r. na własność związków powiatowych, za opłatą odszkodowania w formie rent rocznych przez związek prowincjonalny. Oprócz tego związek prowincjonalny popierał, dosyć wydajnie, budowę dróg bitych powiatowych i gminnych.

Wydatki, związane z budową, konserwacją i administracją dróg kołowych związków prowincjonalnych, oraz z popieraniem budownictwa drogowego powiatów i gmin pokrywane były przedewszystkiem z rent dotacyjnych i dochodów drogowych. Wobec zaś niedostateczności tych źródeł dochodowych, niedobory pokrywane były z ogólnych sum dochodowych prowincjonalnych oraz przez zaciągane pożyczki, głównie inwestycyjne. Cyfrowy obraz wydatków związków prowincjonalnych, objętych tery-

torjum zaboru pruskiego, na cele gospodarki drogowej, od r. 1876 do r. 1910 włącznie, przedstawiał się następująco:

XXXI. Wydatki związków prowincjonalnych na cele gospodarki drogowej w ciągu ll. 1876—1910.

Związek prowincjonalny	Ogółem Mk.	z c z e g o			Różne Mk.
		Budowa i utrzymanie dróg prowincjonalnych Mk	Zapomogi na budowę dróg powiatowych Mk.	Popieranie budownictwa drogowego gmin i obwodów dworskich Mk.	
W. Ks. Poznańsk.	80 424 400	62.586.100	8.005 200	7.377.000	2.456.100
Prus Zachodnich	48.721.200	21.814 000	21 441 500	5.145.100	320 600
Prus Wschodnich	82.161.100	54 163 000	19 905 500	6.287.600	1.805 000
Śląska	110.481 600	71 995.900	31.652 900	6 832.800	—

Również wydatki drogowe związków powiatowych i gmin, pokrywane były, o ile dotacje i zapomogi prowincjonalne okazywały się niewystarczającemi, z dochodów ogólnych oraz z zaciąganych pożyczek

Cyfrowy obraz wydatków związków powiatowych i gmin, na cele gospodarki drogowej, w okresie wzmożonej na tem polu działalności, w latach 1905—1910, przedstawiał się w sposób następujący:

XXXII. Wydatki związków powiatowych i gmin na cele gospodarki drogowej w ciągu ll. 1905—1910.

Dzielnica	Wydatki drogowe związków powiatowych ogółem Mk.	z c z e g o			Wydatki gmin ogółem Mk.
		Budowa i utrzymanie dróg powiatowych Mk.	Zapomogi na budowę dróg gminnych Mk.	Różne Mk.	
W. Ks. Poznańskie	11.175 200	4.883 200	3 867.900	2.424.100	5.146.100
Prusy Zachodnie .	18.896.200	17.122 300	1.549 100	224.800	3.774 400
Prusy Wschodnie .	28.462.600	22.231.900	2.465 600	3.765.100	6.785.400
Śląsk	46.641 300	42.151 400	2 959.200	1.530 700	14.050.600

Czterdziestoletnia, bez mała, gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie dróg kołowych bitych, w dzielnicach zaboru pruskiego, przyczyni-

niła się do znacznego rozgałęzienia sieci dróg szosowych. W ciągu omawianego okresu czasu, sieć dróg kołowych bitych, w zaborze pruskim, rozwijała się w sposób poniższy:

XXXIII. Rozrost sieci dróg kołowych bitych w dzielnicy pruskiej w ll. 1876—1910.

Dzielnica	Rok	Długość ogólna dróg bitych km *)	z c z e g o		
			dróg prowin- cjalnych km.	dróg powiato- wych km	dróg gminnych km.
W. Księstwo Poznańskie . . .	1876	3.656	3.004	603	19
	1891	3.737	3.598	131	8
	1900	4.189	4.164	17	8
	1910	4.685	4.282	300	103
Prusy Zachodnie	1876	2.759	962	1.755	42
	1891	4.033	986	2.931	115
	1900	4.980	985	3.723	244
	1910	6.464	985	4.966	473
Prusy Wschodnie	1876	3.815	1.574	2.190	14
	1891	5.263	1.875	3.362	20
	1900	6.291	1.863	4.310	113
	1910	7.652	1.858	5.653	136
Śląsk	1876	5.579	2.125	2.078	83
	1891	9.746	2.181	5.759	372
	1900	12.008	2.199	7.695	758
	1910	13.826	2.188	9.702	1.243

*) Łącznie z drogami bitymi prywatnymi, bardzo słabo rozwiniętymi.

W miarę zaś zwiększania się długości dróg szosowych, budowanych przez organa samorządowe, zmieniał się korzystnie stosunek, zachodzący pomiędzy długością dróg kołowych bitych, a obszarem oddzielnych dzielnic oraz liczbą mieszkańców tychże, a to w sposób poniższy: (tabl. XXXIV. str. 81).

9. Gospodarka komunalna w dziedzinie dróg żelaznych podjazdowych.

Gospodarka komunalna w dziedzinie dróg żelaznych podjazdowych, należała do tych działów gospodarki ciał samorządowych, które ani przez państwo związkom komunalnym nie zostały przekazane, ani też, przez ciała prawodawcze, na też związki, jako funkcje obowiązkowe, na-

XXXIV. Rozrost sieci dróg kołowych bitych w stosunku do powierzchni i zaludnienia w latach 1876—1910.

Dzielnica	1 km. dróg bitych przypadał							
	na km ² powierzchni				na liczbę mieszkańców			
	1876	1890	1900	1910	1876	1890	1900	1910
W. Ks. Poznańskie . . .	7,92	7,75	6,91	6,19	489	469	451	448
Prusy Zachodnie . . .	9,25	6,33	5,12	3,95	487	355	314	266
Prusy Wschodnie . . .	9,70	7,03	5,88	5,06	487	372	317	269
Śląsk	7,22	4,14	3,36	2,91	689	433	389	379

łożone. Jedynie tylko z powodu znacznych korzyści gospodarczych, jakie drogi żelazne podjazdowe przynosiły ludności miejscowej, związki samorządowe popierały rozwój sieci tego rodzaju dróg komunikacyjnych.

Gospodarka komunalna w dziedzinie dróg żelaznych podjazdowych, datuje się od czasu, stosunkowo, niedawnego, mianowicie od chwili wytworzenia przez państwo, względnie przez rząd pruski, podstawy prawnej, dotyczącej budowy i eksploatacji dróg żelaznych podjazdowych. Podstawą taką było prawo, z dnia 28. lipca 1892 r. o kolejkach podjazdowych, które to prawo przede wszystkim uregulowało i uprościło wydawanie koncesji na budowę i eksploatację tego rodzaju dróg komunikacyjnych oraz pozwoliło ciałom samorządowym popierać rozwój budownictwa kolejek podjazdowych przez: 1° udzielanie zezwoleń na korzystanie z dróg publicznych (§ 29); 2° udzielanie, przez związki prowincjonalne, zapomóg z funduszów dotacyjnych (§ 41). Poza tem, prawo rzeczzone, nie ograniczając w niczem ciał samorządowych, umożliwiło tymże ciałom bądź popierać finansowo budowę kolejek podjazdowych, z funduszów również niedotacyjnych, bądź też brać bezpośredni udział w budowie i eksploatacji dróg żelaznych podjazdowych.

Związki prowincjonalne, na całym terytorjum zaboru pruskiego, popierały budowę dróg żelaznych podjazdowych wyłącznie w formie udzielania pozwoleń na korzystanie z dróg prowincjonalnych oraz pomocy finansowej, czy to: nisko procentowych, w niektórych wypadkach, bezprocentowych pożyczek długoterminowych, czy też w nielicznych przypadkach niewielkich zapomóg bezzwrotnych, czy, w końcu, w formie udziałów, w kapitale zakładowym. Również związki powiatowe, a w nielicznych wypadkach i wielkie gminy miejskie, takimiż samymi środkami popierały akcję przedsiębiorstw prywatnych powstałych celem budowy i eksploatacji dróg żelaznych podjazdowych. które to przedsię-

biorstwa, dodać należy, korzystały również z poważnej pomocy ze strony państwa, jako właściciela sieci normalnych dróg kolejowych.

Udział związków samorządowych, w kapitale zakładowym kolejek podjazdowych był, w dzielnicach zaboru pruskiego, naogół dosyć wysokim, acz w poszczególnych dzielnicach nie w jednakowym stopniu silnym. Cyfrowy obraz rozwoju udziału związków prowincjonalnych i powiatowych, w kapitale zakładowym dróg żelaznych podjazdowych, w latach 1900—1913, w okresie wzmożonej budowy tychże dróg komunikacyjnych, przedstawiał się, jak niżej.

XXXV. Udział związków samorządowych w kapitale zakładowym kolejek podjazdowych.

Dzielnica	Rok	Kapitał zakładowy Mk.	Udział w kapitale zakładowym				Udział związków samorządowych w %
			państwa Mk.	związków samorząd- nych Mk.	w t e m		
					związków prowincjo- nalnych Mk.	związków powiatowy- ch Mk.	
W. Ks. Poznańskie	1900	11.426.718	1.857.600	4 574 632	904 680	3.669.952	40,0
	1905	19.763.102	4.857.800	11.651.246	2.398.780	9 252.466	59,0
	1910	24.253.550	5.805.170	15.173.078	2.896.080	12.276.998	62,5
	1913	26.143.553	6.688.545	15.881.205	3.335.580	12.545.625	60,7
Prusy Zachodnie	1900	10 694.000	2.770.000	3 111.000	1.211.400	1.899.600	29,0
	1905	20.264.616	6.221.250	7.641.746	2.937.025	4.704.721	37,7
	1910	25.292.627	7.963.250	9.749.734	3.807 025	5.942.709	38,8
	1913	26.477.287	8.218.750	10.600.481	3.836.025	6.764.456	40,0
Prusy Wschodnie	1900	25.246.377	7.497.513	6.815.026	3.226.000	3.589.026	27,0
	1905	27.718.443	7.913.513	8.356.542	3.669.000	4.687.542	30,4
	1910	33.775.998	10 895.846	10.117.788	4.892.667	5.225.121	29,9
	1913	37.987.558	12.585.000	11 717.535	6.365 700	5 351.835	30,8
Śląsk	1900	37.885.286	1.756.778	1.803.770	287.224	1.516.546	4,7
	1905	53.232.044	4.588.328	4.502.905	502.225	4.000.740	8,4
	1910	61.487.036	6.954.328	7.238 217	827.225	6.410.992	11,7
	1913	70.815.543	9.523.328	10.340.338	827.225	9.513.113	14,4

Niejednakowy stopień udziału związków samorządowych, w kapitale zakładowym kolejek podjazdowych, w poszczególnych dzielnicach zaboru pruskiego, wynikał głównie z różnicy, zachodzącej pomiędzy sy-

stemami popierania przez związki samorządowe, właściwie przez związki powiatowe, budowy kolejek podjazdowych. O ile bowiem związki prowincjonalne brały tylko udział pośredni (drogą wypłacania zapomóg, pożyczek i udziału w kapitale zakładowym) w budowie i eksploatacji dróg żelaznych podjazdowych, o tyle niektóre związki powiatowe budowały własne kolejki podjazdowe; taka bezpośrednia akcja związków powiatowych przybrała szersze rozmiary w W. Ks. Poznańskim; stąd też udział ogólny związków samorządowych w kapitale zakładowym kolejek podjazdowych w tej dzielnicy był bardzo wysoki, dochodząc w końcu r. 1913 do 60% przeszło.

Wysoki stosunkowo, w dzielnicach zaboru pruskiego, udział związków samorządowych: prowincjonalnych i powiatowych, w kapitale zakładowym kolejek podjazdowych wraz z popieraniem przez związki te, budowy tego rodzaju dróg komunikacyjnych, za pomocą udzielania pożyczek długoterminowych niskoprocentowych, zapomóg bezzwrotnych, wreszcie przez udzielanie pozwoleń na przeprowadzenie toru kolejowego po drogach bitych komunalnych, wszystko to łącznie nie miały wpływ wywarło na rozwój sieci dróg żelaznych podjazdowych, w zaborze pruskim. Rozwój sieci tego rodzaju dróg komunikacyjnych oraz wzrastająca z roku na rok wartość gospodarcza tychże dla ludności miejscowej, wyrażona cyfrowo wzrostem przewozu pasażerów i towarów, uwydatniają dane statystyczne następujące: (tabl. XXXVI. str. 84).

Niektóre związki powiatowe w W. Ks. Poznańskim, Prusach Zachodnich oraz na Śląsku Górnym¹⁾ (w tej ostatniej dzielnicy również i jedna gmina miejska), wybudowały własne, komunalne drogi żelazne podjazdowe, a mianowicie: w W. Ks. Poznańskim: w obwodzie rejencyjnym Poznańskim: związki powiatowe: Gostyński, Jarociński, Krotoszyński i Pleszewski wspólnie, Smigielski, Średzki, Wrzesiński; w obwodzie rejencyjnym Bydgoskim: związki powiatowe: Bydgoski wiejski, Witkowski, Wyrzyski i Żniński. — W Prusach Zachodnich: w obwodzie rejencyjnym Kwidzyńskim: związki powiatowe: Tczewski i Wąbrzeski; na Śląsku Górnym: w obwodzie rejencyjnym Opolskim: związek powiatowy: Oleski i gmina miasta Bytomia. — Żaden wszakże związek powiatowy nie eksploatował sam swych kolejek podjazdowych; kolejki podjazdowe, związków powiatowych w W. Ks. Poznańskim, za wyjątkiem powiatu Gostyńskiego, eksploatował, na mocy specjalnych umów, zarząd kolei

¹⁾ Nieznaczny, względnie, rozwój na Śląsku Górnym sieci komunalnych kolejek podjazdowych wynikał ze swobodnych warunków miejscowych: gęste zaludnienie i wysoko rozwinięty przemysł wraz ze znaczną liczbą większych skupień ludności, wszystko to razem, zachęcało prywatne przedsiębiorstwa i prywatny kapitał do budowy i eksploatacji dróg żelaznych podjazdowych.

XXXVI. Wzrost długości sieci i wzrost przewozu pasażerów i towarów na kolejkach podjazdowych w latach 1900—1914.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Rok	Długość kolejek pod- jazdowych km.	Liczba przewiezionych	
				pasażerów	towarów tonn
W. Księstwo Poznańskie	Poznański	1900	203,28	160.869	144.966
		1905	379,39	572.864	644.630
		1910	412,93	676.658	900.515
		1914	425,43	859.806	1.119.609
	Bydgoski	1900	191,95	250.198	258.822
		1905	349,52	540.948	469.743
		1910	377,68	623.626	513.207
		1914	394,75	676.573	473.409
Prusy Zachodnie	Gdański	1900	105,90	101.319	107.797
		1905	274,89	300.739	331.451
		1910	331,58	758.453	469.008
		1914	355,24	844.071	498.452
	Kwidzyński	1900	25,33	19.432	13.904
		1905	194,75	431.094	236.489
		1910	250,02	730.493	340.369
		1914	250,12	829.330	454.633
Prusy Wschodnie	Królewiecki	1900	250,16	394.016	122.436
		1905	379,04	955.580	333.717
		1910	407,10	1.556.466	479.897
		1914	417,34	1.779.375	637.180
	Gabiński	1900	—	—	—
		1905	319,60	531.006	127.372
		1910	369,92	898.662	212.196
		1914	418,88	1.415.334	328.069
Śląsk Górny	Olsztyński	1900	—	—	—
		1905	—	—	—
		1910	—	—	—
		1914	34,91	?	?
	Opolski	1900	111,20	10.205.332	75.956
		1905	228,91	10.367.155	148.895
		1910	285,37	15.759.468	194.020
		1914	268,84	22.288.563	190.243

państwowych pruskich, pozostałych zaś związków samorządowych prywatne przedsiębiorstwa: berlińskie, królewieckie i górnośląskie.

Rozwój długości sieci komunalnych kolejek podjazdowych oraz główne wyniki eksploatacji tychże, w ostatnich latach piętnastu, przed wybuchem wojny europejskiej, cyfrowo przedstawiały się następująco:

XXXVII. Długość sieci i wyniki eksploatacji komunalnych kolejek podjazdowych w zaborze pruskim w ll. 1900—1914.

	Rok	W. Ks. Poznańskie		Prusy Zachodnie	Śląsk Górny	Ziemie polskie zaboru pruskiego ogółem
		Obwód rej. Poznański	Obwód rej. Bydgoski	Obwód rej. Kwidzyński	Obwód rej. Opolski	
Długość kolei podjazdowych km.	1900	119,73	191,95	25,33 *	22,34	359,35
	1905	275,07	349,52	80,88	22,34	727,81
	1910	296,66	377,68	84,16	22,34	780,84
	1914	3102,2	394,75	84,16	31,54	820,67
Przewóz pasażerów osób	1900	119 410	187.702 *	19.432 *	30.935	363.476
	1905	345.126	440.948	66.123 *	68.143	920.340
	1910	495.374	623.636	186.618	100.384	1.406.012
	1914	578.487	676.537 †	167.170	186.724	1.608.918
Przewóz towarów tonn	1900	56.177	91.841 *	13.904 *	20.622	182.544
	1905	445.817	469.743	41.842 *	32.780	990.182
	1910	660.053	513.327	122.094	40.107	1.335.581
	1914	804.950	473.409 †	120.527	45.971 *	1.444.857
Dochody eksploatacyjne brutto Mk.	1900	134.458	235.290 *	57.311	41.795	468.854
	1905	661.760	783.377	127.458 *	78.005	1.650.600
	1910	997.502	980.055	233.358	102.056	2.312.971
	1914	1.186.158	965.389 †	232.727	263.210	2.647.484
Rozchody eksploatacyjne brutto Mk.	1900	136.702	318.295 *	68.962	43.309	567.268
	1905	489.370	615.654	99.913 *	56.186	1.261.123
	1910	591.471	704.848	152.524	74.875	1.523.718
	1914	766.306	814.032 †	157.679	182.799	1.920.816
Zysk bądź strata (—) Mk.	1900	—2.244	—83.005 *	—11.651	—1.514	—98.414
	1905	172.390	167.723	27.545 *	21.819	389.477
	1910	406.031	275.207	80.834	27.181	789.253
	1914	419.852	151.357 †	75.048	80.411	726.668

Uwaga: * dane oficjalne niedokładne — mniejsze od rzeczywistych.

† brak danych dla kolejki pow. Witkowskiego, przyjęto dane z r. 1910.

Stosunkowo silnie, dzięki wydatnej akcji ciał samorządowych: prowincjonalnych i powiatowych, rozwinięta sieć dróg żelaznych podjazdowych w zaborze pruskim, posiadała poważną wartość transportową i gospodarczą, przyczyniając się, niewątpliwie, do wzrostu dobrobytu ludności, tą część Polski zamieszkującej.

10. Gospodarka komunalna w dziedzinie kolejek miejskich (tramwaje).

Gospodarka komunalna w dziedzinie kolejek miejskich (tramwajów) należała do nieobowiązkowych działów gospodarki ciał samorządowych: gmin miejskich. Gminy miejskie, w zaborze pruskim, i to tylko większe, będące wielkimi skupieniami ludności, budowały i eksploatowały same, bądź współdziałały w bardziej pośredni sposób, w budowie prywatnych przedsiębiorstw kolejowych miejskich ze względu tylko na wysoką wartość ekonomiczną, jakie kolejki miejskie posiadały dla ludności, miasta większe zamieszkującej oraz z powodu znaczenia, jakie kolejki miejskie posiadały dla rozwoju miast i najbliższych przedmieść. Naogół liczba kolejek miejskich w zaborze pruskim była, przed wojną, w porównaniu z niemieckimi prowincjami Prus, niewielką, w każdym przecieć razie znacznieszą, aniżeli w zaborach innych: rosyjskim i austriackim. Wynikało to z jednej strony z tego powodu, że liczba większych gmin miejskich, w których kolejki miejskie ze względów gospodarczych były konieczne i w których eksploatacja opłacałaby się, była stosunkowo niezbyt wielka, z drugiej zaś, z tego względu, iż na Śląsku Górnym, gdzie istniały większe skupienie miejskie, funkcje kolejek miejskich spełniały tamtejsze kolejki podjazdowe.

Na ziemiach polskich zaboru pruskiego kolejki miejskie, wszystkie o trakcji elektrycznej, istniały w 17 gminach miejskich i 1 gminie podmiejskiej, a mianowicie: w W. Ks. Poznańskim: w Poznaniu, w Bydgoszczy i Inowrocławiu; w Prusach Zachodnich: w Gdańsku, Elblągu, Toruniu i Grudziądzu; w Prusach Wschodnich: w Królewcu, Kłapejdzie, Tyłży, Olsztynie i Rauschen. Długość linii kolejek miejskich oraz rozwój tychże, mierzony wzrostem przewozu pasażerów, w latach 1900—1914 włącznie, przedstawiały się w sposób następujący: (tabl. XXXVIII str. 87).

Ze wszystkich tych kolejek miejskich, własność gminną stanowiły kolejki: w Inowrocławiu, Grudziądzu, Olsztynie i część linii w Królewcu (z końcem roku 1910 wydzierżawiona tamtejszemu prywatnemu przedsiębiorstwu tramwajowemu). Wyniki finansowe eksploatacji gminnych kolejek miejskich, w zaborze pruskim, w latach 1900—1914 włącznie były następujące: (tabl. XXXIX str. 87).

Również i kolejki miejskie, nie będące własnością gminną, przynosiły kasom poszczególnych komun miejskich pewien dochód, na mocy

XXXVIII. Rozrost sieci kolejek miejskich w ll. 1900—1914.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Gmina	Rok otwar- cia ruchu	Długość km.	Przewieziono pasażerów			
					w r. 1900	w r. 1905	w r. 1910	w r. 1914
W. Ks. Poznań.	Poznański .	Poznań . .	1898	21,75	5.088.124	10.064.892	14.194.239	19.364.838
	Bydgoski .	Bodgoszcz .	1896	11,80	1.840.578	2.662.619	3.546.785	4.246.095
		Inowrocław	1912	3,27	—	—	—	525.000
Prusy Zach.	Gdański .	Gdańsk . .	1896	41,38	7.250.383	11.976.719	15.032.537	17.823.850
		Elbląg . .	1895	6,92	766.100	948.000	1.143.594	1.424.073
	Kwidzyński	Toruń . .	1899	8,71	1.122.460	1.123.805	1.785.534	2.190.517
Grudziądz .		1899	6,25	100.000	1.272.500	1.864.300	3.614.650	
Prusy Wschodnie	Królewiecki	Królewiec .	1895	44,00	5.742.240	13.767.572	15.270.213	27.602.468
		Kłapejda .	1904	10,94	—	1.017.542	1.043.033	710.933
		Rauschen * .	1910	0,09	—	—	—	230.000
	Gąbiński .	Tylża . .	1900	10,90	?	1.357.207	1.381.430	1.341.075
	Olsztynski .	Olsztyn . .	1907	5,00	—	—	1.703.081	1.266.562

Uwaga: * kolejka linowa.

XXXIX. Wyniki finansowe eksploatacji gminnych kolejek miejskich w ll. 1900—1914.

Gminna kolejka wiejska	Rok	Dochód brutto Mk.	Rozchód brutto Mk.	Zysk czysty Mk.
Inowrocław	1900	—	—	—
	1905	—	—	—
	1910	—	—	—
	1914	51.002	32.215	18.807
Grudziądz	1900	92.956	92.956	—
	1905	113.483	62.353	51.130
	1910	142.456	91.923	50.533
	1914	275.477	135.573	139.904
Królewiec	1900	—	—	—
	1905	1.612.747	1.234.471	378.276
	1910	1.505.237	888.032	617.205
	1914	2.620.316	2.402.905	217.351
Olsztyn	1900	—	—	—
	1905	—	—	—
	1910	149.428	62.300	87.128
	1914	106.574	?	?

warunków koncesyjnych, wedle których gminy udzielały prywatnym przedsiębiorstwom tramwajowym prawa budowy i eksploatacji kolejek w granicach miastach i przeprowadzenia linii tramwajowych po ulicach miejskich.

IV. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie szpitalnictwa i zdrowotności publicznej.

Gospodarka ciał samorządowych na polu szpitalnictwa i zdrowotności publicznej wynikała częściowo tylko z obowiązków na ciała samorządowe nałożonych przez rozmaite prawa, dotyczące opieki nad ubogimi. Niezależnie od obowiązkowych funkcji, ciała samorządowe (gminy) prowadziły, zwłaszcza na polu opieki nad ogólną zdrowotnością publiczną, gospodarkę w dziedzinach zgola przez ustawy nieobjętych, kierując się tutaj prawie wyłącznie wartością socjalną tego rodzaju nieobowiązkowych swych funkcji.

11. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie szpitalnictwa publicznego.

Gospodarka ciał samorządowych na polu szpitalnictwa publicznego rozwinęła się głównie z powodu obowiązków na nie nałożonych przez prawa o pomocy ubogim z lat: 1870, 1871, 1894 oraz 1908. Jak wiadomo prawa rzeczzone, między innemi, zobowiązały ciała samorządowe, do udzielania osobom, znajdującym się w stanie ubóstwa, w razie choroby, należytej pomocy lekarskiej w odpowiednich zakładach leczniczych. Oprócz tego prawo z roku 1891 zobowiązało krajowe związki opieki nad ubogimi do umieszczenia w odpowiednich zakładach leczniczych: obłąkanych, idjotów, epileptyków i t. p. Obowiązki takie zmusiły też krajowe związki opieki nad ubogimi, względnie związki prowincjonalne do wybudowania i utrzymywania własnych szpitalów, domów zdrowia oraz specjalnych zakładów dla umysłowo chorych. Ważnym również motywem, dla którego ciała samorządowe rozszerzyły swą działalność na polu szpitalnictwa publicznego, czy to przez powiększanie zakładów leczniczych, powiększanie, liczby miejsc (łóżek), czy też przez budowę szpitalów i innego rodzaju zakładów leczniczych przez związki samorządowe ściślejsze: powiatowe i gminy miejskie, było dążenie do umożliwienia korzystania z racjonalnej pomocy lekarskiej tym warstwom ludności, dane związki zamieszkującej, które aczkolwiek nie znajdują się w stanie ubóstwa, tem mniej nie mogą korzystać z drogich prywatnych zakładów leczniczych. Niektóre też związki samorządowe rezerwowały pewną liczbę miejsc, w swych zakładach leczniczych, dla osób średnio-zamożnych, za

stosunkowo niewielką opłatę dzienną, bądź też na mocy specjalnych umów, dla członków specjalnych związków zapomogowych, jak: kasy chorych i t. p.

Na ziemiach zaboru pruskiego tylko dwa związki prowincjonalne (względnie krajowe związki opieki nad ubogimi) posiadały własne szpitale bądź powszechne zakłady lecznicze, mianowicie: związek prowincjonalny Prus Wschodnich i Śląska, które to związki utrzymywały szereg wielkich zakładów leczniczych, a mianowicie:

Prusy Wschodnie	{	Prowincjonalny zakład leczniczy w Alemborku o	890 łóżkach
		» » » » Kortau »	1000 »
		Krajowy zakład leczniczy w Tapiewie o . . .	1197 »
Śląsk	{	Prowincjonalny zakład leczniczy w Gliwicach o .	625 łóżkach
		» » » » Kluczborku o	655 »
		» » » » Lublińcu o .	740 »
		» » » » Rybniku o .	900 »
		6 prowincjonalnych zakładów leczniczych na Śląsku Środkowym i Dolnym o	4410 »

Związki prowincjonalne W. Ks. Poznańskiego i Prus Zachodnich (względnie krajowe związki opieki nad ubogimi tych dwóch dzielnic) nie posiadały własnych zakładów leczniczych; osoby znajdujące się w stanie ubóstwa, potrzebujące opieki lekarskiej zakładowej, którym dostarczyć obowiązane były, według obowiązujących przepisów prawnych, krajowe związki opieki nad ubogimi tych dwóch dzielnic, umieszczane były bądź w zakładach leczniczych sąsiednich związków prowincjonalnych, bądź w szpitalach powiatowych i miejskich bądź w instytucjach leczniczych należących do stowarzyszeń dobroczynnych, na koszt organów samorządowych prowincjonalnych.

Gospodarka związków powiatowych w dziedzinie szpitalnictwa przybrała na ziemiach zaboru pruskiego, stosunkowo znaczne rozmiary. We wszystkich dzielnicach zaboru pruskiego: w W. Księstwie Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Śląsku Górnym istniało, w końcu 1908 r. 60 szpitali powiatowych o 3036 łóżkach. Ogólne te cyfry rozpadały się na poszczególne dzielnice w sposób następujący: (tabl. XL. str. 90).

W W. Ks. Poznańskim: w obwodzie rejencyjnym Poznańskim, posiadały własne szpitale związki powiatowe: Babimojski, Jarociński, Kępiński, Odolanowski i Ostrowski (wspólnie) Poznański miejski, Śremski i Wrzesieński; w obwodzie Bydgoskim: Bydgoski, Czarnkowski, Inowrocławski, Mogileński, Strzelnieński, Szubiński, Wągrowiecki i Wyrzyski. W Prusach Zachodnich: w obwodzie rejencyjnym Gdańskim związki po-

XL. Stan szpitalnictwa powiatowego w r. 1908.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Liczba szpitalów	Liczba łóżek
W. Księstwo Poznańskie	Poznański . .	7	285
	Bydgoski . .	8	354
Prusy Zachodnie	Gdański . .	2	50
	Kwidzyński .	7	370
	Królewiecki .	10	413
Prusy Wschodnie	Gąbiński . .	12	823
	Olsztyński . .	7	427
Śląsk Górny	Opolski . .	7	315

wiatowe: Kartuski i Kościerzyński; w obwodzie rejencyjnym Kwidzyńskim: Brodnicki, Człuchowski, Lubawski, Suski, Świecki, Sztumski i Żłotowski. W Prusach Wschodnich: w obwodzie rejencyjnym Królewieckim: związki powiatowe: Frydlandzki (3), Hawski, Kłapejdzki, Labiawski (2) Licbarski, Morąski, Święto-Siekierski; w obwodzie rejencyjnym Gąbińskim: Darkiejmeski, Gąbiński, Gołdapski, Margrabowski, Piłkałycki, Ragnecki, Stołupiański, Szyłokarczmarski, Tyłżecki, Wędoborski, Wystrucki, Żuławski; w obwodzie rejencyjnym Olsztyńskim: Ełcki, Jańsborski, Lecki, Nidborski, Ostródski, Szczytnieński, Ządziborski. — Na Śląsku Górnym: w obwodzie rejencyjnym Opolskim: związki powiatowe: Bytomski, Gliwicki, Grotkowski, Opolski, Prądnicki, Raciborski, Tarnogórski.

W Prusach Wschodnich gospodarka związków powiatowych na polu szpitalnictwa przyjęła szersze rozmiary z tego przedewszystkiem powodu, iż w tej dzielnicy każdy powiat jednocześnie obejmował w części funkcje krajowego związku opieki nad ubogimi względem związków lokalnych w granicach danego powiatu i z tego powodu związki powiatowe obciążone były, w dziedzinie szpitalnictwa, obowiązkami, ciążącymi, w innych prowincjach na związkach prowincjonalnych, względnie krajowych związkach opieki nad ubogimi.

Pozatem niektóre gminy miejskie większe posiadały i utrzymywały własne zakłady szpitalne; z większych gmin miejskich w zaborze pruskim posiadały (w r. 1912) własne szpitale gminy następujące:

Gmina miejska	Liczba szpitali miejskich	Liczba łóżek
Królewiec	1	669
Gdańsk	1	818
Poznań	1	638

Gmina miejska	Liczba szpitali miejskich	Liczba łóżek
Bydgoszcz	2	111
Elbląg	1	216
Gliwice	1	162
Królewska Huta	1	150

Szpitala miejskie istniały pozatem i w niektórych gminach miejskich drobniejszych; szpitalnictwo w takich gminach miejskich drobniejszych, w miarę rozwoju szpitalnictwa prowincjonalnego i powiatowego naogół zanika, co znajduje, swój wyraz nie tylko w zmniejszeniu się liczby łóżek, ale i w całkowitem zamykaniu małych szpitali, będących własnością i utrzymywanych przez drobniejsze gminy miejskie.

Oddzielną kategorię zakładów leczniczych, utrzymywanych przez ciała samorządowe, stanowiły specjalne zakłady lecznicze dla umysłowo chorych. Na ziemiach zaboru tego rodzaju zakłady lecznicze utrzymywane były wyłącznie prawie przez związki prowincjonalne. Prowincjonalne zakłady dla umysłowo chorych istniały w W. Ks. Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich. Na Śląsku zaś oddzielnych zakładów leczniczych dla chorych umysłowo nie było; w prowincji tej natomiast istniały oddziały chorób umysłowych w ogólnych zakładach leczniczych prowincjonalnych. Zakłady lecznicze dla umysłowo chorych istniały:

w W. Księstwie Poznańskim:

Prowincjonalny zakład dla obłąkanych	w Obrawalde	dla 900 chorych
» » » »	w Owińsku	» 700 »
» » » »	w Dziekance	» 680 »

w Prusach Zachodnich:

Prowincjonalny zakład dla obłąkanych	w Kuchorowie	dla 1.320 chorych
» » » »	w Świeciu	» 550 »
» » » »	w Wejcherowie	» 505 »

w Prusach Wschodnich:

Prowincjonalny zakład dla umysłowo nierozwiniętych	
w Rastemborku dla	520 chorych
Oddział specjalny dla chorych umysłowych przy krajowym	
zakładzie leczniczym w Tapiewie dla	333 »

Dodać tutaj należy, iż przy szpitalach miejskich w Królewcu, Gdańsku i Poznaniu istniały, drobnych rozmiarów, oddziały dla obłąkanych: w Królewcu dla 42 chorych, Gdańsku 34, Poznaniu zaś 21 umysłowo chorych.

12. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie ogólnej zdrowotności publicznej.

Działalność ciał samorządowych na polu ochrony i popierania ogólnej zdrowotności publicznej, leżała w granicach obowiązków, nałożonych przez ustawy na ciała samorządowe jedynie w dziedzinie zapewnienia ludności należytej pomocy akuszerskiej. Wedle otóż §§ 12 i 13 prawa z dnia 8. lipca 1875 r. o wykonaniu prawa dotacyjnego z dnia 30. kwietnia 1873 r., do tego czasu, państwowe szkoły akuszerskie, przeszły były, wraz z całym majątkiem ruchomym i nieruchomym, na własność związków prowincjonalnych, zobowiązanych do dalszego utrzymywania tych szkół i złączonych z nimi zakładów położniczych. Związki prowincjonalne na ziemiach zaboru pruskiego utrzymywały też przejęte od państwa szkoły akuszerskie wraz z zakładami położniczymi, istniejące w Poznaniu, Gdańsku, Gąbinie, Opolu i Wrocławiu. Rozwój prowincjonalnych szkół akuszerskich w okresie trzydziestoletnim od roku 1881 do roku 1911, był następujący:

XL. Prowincjonalne szkoły akuszerskie.

Związek prowincjonalny	Szkoła akuszerska	Rok	Liczba Łózek
W. Księstwa Poznańskiego	Poznańska . .	1881	14
		1911	100
Prus Zachodnich	Gdańska . .	1881	25
		1911	48
Prus Wschodnich	Gąbińska . .	1881	30
		1911	36
Śląska	Opolska . .	1881	20
		1911	76
	Wrocławska .	1881	22
		1911	84

Na związkach zaś powiatowych ciążył obowiązek wypłacania (na podstawie prawa z dnia 28. maja 1875 r.) zapomóg bądź premji niezamężnym akuszerkom, zamieszkującym dane związki powiatowe; oprócz tego związki te musiały utrzymywać akuszerki obwodowe. Niektóre zaś większe gminy miejskie wypłacały zapomogi pieniężne roczne zakładom położniczym, utrzymywanym przez korporacje dobroczynne bądź religijne, bądź w końcu utrzymywanym z rozmaitych fundacji.

Poza utrzymywaniem szkół akuszerskich, względnie poza popieraniem racjonalnej pomocy akuszerskiej, zarówno związki prowincjo-

nalne, jak i związki powiatowe nie prowadziły żadnej prawie akcji, mającej na celu ochronę i polepszenie ogólnej zdrowotności publicznej.

Wydajną natomiast była pod tym względem działalność gmin miejskich, zwłaszcza większych, zamożniejszych, które, przeważnie w formie finansowego popierania odpowiednich instytucji dobroczynnych i publiczno-higienicznych, przyczyniały się do zwalczania śmiertelności wśród niemowląt (wydawanie mleka sterylizowanego, przytułki specjalne) zwalczania gruźlicy i alkoholizmu, ułatwienia wysyłania dzieci na wieś (kolonje letnie) a przede wszystkim przez zaprowadzenie racjonalnie urządzonych instalacyj asenizacyjnych, wodociągowych, utrzymywanie rzeźni, ogrodów, parków, kąpeli ludowych i t. p. — Pod tym względem gminy miejskie i niektóre większe komuny wiejskie w zaborze pruskim, działywały dosyć dużo, czego najlepszym dowodem jest stałe zmniejszanie się śmiertelności wśród ludności, zamieszkującej miasta w zaborze pruskim.

V. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie dobroczynności i moralności publicznej.

Działalność związków samorządowych na polu dobroczynności i moralności publicznej należała do obowiązkowych, przez ustawy określonych i na związki komunalne nałożonych dziedzin gospodarki tychże. Niektóre atoli dziedziny gospodarki związków komunalnych na polu dobroczynności publicznej, z biegiem lat rozszerzyły się w ten sposób, iż wyszły poza ramy ustawami zakreszone; główną przyczynę takiego dobrowolnego rozszerzenia, przez związki samorządowe, działalności na tem polu była socjalna wartość, nieobjętych przez ustawy, działów dobroczynności publicznej, jak: zwalczanie żebractwa, opieka nad sierotami, schorzałymi, inwalidami i t. p. Rozszerzenie działalności związków samorządowych poza granice ustawowo zakreszone odbywało się w części drogą przejmowania w zarząd, względnie na własność rozmaitych fundacyj dobroczynnych.

13. Gospodarka komunalna w dziedzinie opieki nad ubogimi.

Podstawę prawną gospodarki komunalnej w dziedzinie opieki nad ubogimi stanowiły prawa o pomocy ubogim z dnia 6. czerwca 1870 roku i 8. marca 1871 r., oraz nowele do tych praw z dnia 12. marca 1894 roku oraz z dnia 30. maja 1908 r. Prawa te zapewniały każdemu obywatelowi Rzeszy niemieckiej, znajdującemu się w stanie ubóstwa i potrzebującemu pomocy, niezbędne schronienie, utrzymanie, pomoc w razach choroby oraz w wypadku śmierci odpowiednie pogrzebanie zwłok. Obowiązek opieki nad ubogimi i dawania tymże niezbędnej pomocy, nałożyły rzeczne prawa na związki opieki nad ubogimi, których to związków prawa te

rozdzielano dwie kategorie: 1) miejscowe związki opieki nad ubogimi (Ortsarmenverbände) oraz 2) krajowe związki opieki nad ubogimi (Landarmenverbände). Miejscowe związki opieki nad ubogimi, oparte były zasadniczo na ciałach politycznych niższego rzędu: gminach i obszarach dworskich. Związki te mogły powstawać dla każdej poszczególnej gminy bądź dla grupy gmin sąsiednich, dla każdego poszczególnego obszaru dworskiego, bądź dla grupy sąsiednich obszarów dworskich, bądź też w końcu mogły być tworzone dla gmin i obszarów dworskich razem, tworząc wówczas t. zw. łączny związek opieki nad ubogimi (Gesamt-Armen Verband). Związki polityczne wyższego rzędu, które obejmowały organicznie znacznie większą liczbę gmin i obszarów dworskich: powiaty, prowincje, nie mogły obejmować względnie przejmować obowiązków i funkcji miejscowych związków opieki nad ubogimi. Miejscowe związki opieki nad ubogimi wypełniały swe obowiązki za pośrednictwem organów kierujących innemi gałęziami gospodarstwa gminnego t. j. zarządów gminnych. Krajowe związki opieki nad ubogimi zasadniczo obejmowały wszystkie miejscowe związki znajdujące się w granicach danej prowincji, tworząc wówczas t. z. prowincjonalne związki opieki nad ubogimi, bądź też większość takich związków lokalnych; wyjątkowo mogły przecież obejmować tylko niektóre związki miejscowe, a tedy dopuszczalnem było przez prawo istnienie paru związków krajowych w granicach jednej i tej samej dzielnicy pruskiej. Na ziemiach zaboru pruskiego istniały do wojny następujące krajowe związki opieki nad ubogimi: 1) dla W. Ks. Poznańskiego, 2) Prus Zachodnich, 3) dla każdego z 37 powiatów Prus Wschodnich dla części obowiązków, leżących na związkach krajowych; w dziedzinie innych obowiązków wypełniał je 4) ogólny związek krajowy dla Prus Wschodnich oraz 5) Śląska (bez miasta Wrocławia, który stanowił samodzielny związek).

Do udzielania niezbędnej pomocy obowiązany był, przez rzeczone prawo o pomocy ubogim, ten związek opieki nad ubogimi, w którego granicach, dany ubogi posiadał t. z. zapomogowe miejsce zamieszkania (Unterstützungswohnsitz). Tego rodzaju miejsce zamieszkania, nabywał każdy obywatel Rzeszy niemieckiej, po ukończeniu 18 roku życia (wedle noweli z roku 1908 — 16 lat), zamieszkując w jednej i tej samej miejscowości, bez przerwy lat dwa (wedle noweli z r. 1908 — rok jeden).

Obowiązki, wynikające z opieki nad ubogimi, a dotyczące potrzebujących pomocy, były, pomiędzy miejscowymi a krajowymi związkami opieki nad ubogimi, w taki sposób podzielone, iż potrzebujący pomocy, otrzymywał takową, od tego miejscowego związku opieki, w którym zamieszkiwał, w chwili wejścia w stan ubóstwa, tymczasowo udzielający pomocy związek miejscowy miał zagwarantowane prawo żądania odszkodowania od związku ostatecznie zobowiązanego do udzielania pomocy

danemu ubogiemu. Do udzielania takiego odszkodowania obowiązany był, w razie posiadania przez ubogiego zapomogowego miejsca zamieszkania, odpowiedni miejscowy związek opieki nad ubogimi; w razie zaś nieposiadania przez osobę, w stanie ubóstwa się znajdującą, tego rodzaju miejsca zamieszkania, do udzielania odszkodowania zobowiązany był ten krajowy związek opieki nad ubogimi, w granicach którego, ubogi się znajdował, w chwili wejścia w stan ubóstwa; w razach zaś kiedy ubogi wypuszczanym był, w stanie ubóstwa, z zakładu bądź poprawczego bądź leczniczego, ten krajowy związek opieki nad ubogimi, z granic którego nastąpiło dostarczenie do danego zakładu. Miejscowe bądź krajowe związki opieki nad ubogimi, zobowiązane do przyjęcia kosztów pomocy, wynikających z prawa o pomocy ubogim, mogły żądać przeprowadzenia, znajdujących się w stanie ubóstwa osób, do własnych zakładów dobroczynnych i leczniczych, względnie w granice własne; kosztu tego rodzaju przeprowadzeń obciążały też same związki opieki nad ubogimi.

Na krajowych związkach opieki nad ubogimi ciążył pozatem obowiązek dopomagania tym, w jego granicach się znajdującym, miejscowym związkom opieki, które, z powodu swej niezamożności nie były w stanie wywiązać się z obowiązków, prawem nałożonych, w dziedzinie opieki nad ubogimi. Uchwały odpowiednie, czy i w jakiej wysokości udzielać należy pomocy, wydawała, po wysłuchaniu opinii odpowiednich sejmików powiatowych, rada prowincjonalna. Pomoc taka mogła być udzielana czy to w formie pieniężnej, czy też drogą udzielania miejsc w odpowiednich zakładach leczniczych i dobroczynnych, bądź też w inny sposób. Z drugiej zaś strony prawo z dnia 8. marca 1871 przyznawało krajowym związkom opieki nad ubogimi prawo repartycji na poszczególne powiaty, objęte granicami danych krajowych związków opieki, kosztów, wyniknąć, w ramach budżetu, mogących, przy wypełnianiu przez też związki, zobowiązań, wynikających z prawa opieki nad ubogimi. Repartycja taka odbywała się bądź na podstawie specjalnej skali, w stosunku do ściąganych z powiatów bezpośrednich podatków państwowych, bądź też na podstawie specjalnych norm, uchwalonych przez zarządy krajowych związków pomocy nad ubogimi, zatwierdzonych przez pruskich ministrów: spraw wewnętrznych i finansów.

Niezależnie od obowiązków, na krajowe związki opieki nad ubogimi nałożonych w bezpośredniej dziedzinie pomocy osobom, znajdującym się w stanie ubóstwa, nałożyło było prawo z d. 11. lipca 1891 r. obowiązki, w znacznej mierze związane z gospodarką związków samorządowych w dziedzinie szpitalnictwa i zdrowotności publicznej. Mianowite, rzeczone prawo zobowiązywało krajowe związki opieki nad ubogimi, do umieszczania w odpowiednich zakładach leczniczych i przy-

tułkach, znajdujących się w stanie ubóstwa: obłąkanych, idjotów, epileptyków, wreszcie głuchoniemych i ociemniałych. W końcu prawo rzezczone z r. 1891 pozostawiało do wyboru objęcie opieki nad schorzałymi, znajdującymi się w stanie ubóstwa, krajowym związkom opieki nad ubogimi, bądź związkom powiatowym, bądź specjalnym związkom komunalnym, złożonym z większej liczby gmin i obszarów dworskich.

Gospodarka związków samorządowych na ziemiach zaboru pruskiego w dziedzinie dobroczynności publicznej rozwijała się też głównie w ramach wytworzonych przez prawa o opiece nad ubogimi, w niektórych tylko gałęziach, jak na przykład w dziedzinie opieki nad sierotami, w utrzymywaniu schronisk dla bezdomnych, stacji żywnościowych, oraz w popieraniu działalności dobroczynnej stowarzyszeń prywatnych i korporacji publicznych, wykraczając poza te ramy. Prowincjonalne (krajowe) związki opieki nad ubogimi poza udzielaniem zapomóg finansowych związkom lokalnym niezamownym, utrzymywały na ziemiach zaboru pruskiego szereg zakładów dobroczynnych i leczniczych. Zakładów dla głuchoniemych i ociemniałych prowincjonalnych było (stan z dnia 31. marca 1909 r.).

LXII. Prowincjonalne zakłady dla głuchoniemych i ociemniałych.

Nazwa związku prowincjonalnego	Zakłady dla głuchoniemych		Zakłady dla ociemniałych	
	L i c z b a		L i c z b a	
	zakładów	pensjonarzy maximum	zakładów	pensjonarzy maximum
w W. Ks. Poznańskim	3	260	1	75
» Prusach Zachodnich	2	?	1	110
» Prusach Wschodnich	3	?	1	120
na Śląsku	1	?	1	?

mianowicie: W. Ks. Poznańskim: zakłady dla głuchoniemych: w Poznaniu, Bydgoszczy i Pile, zakład dla ociemniałych w Bydgoszczy; w Prusach Zachodnich: zakłady dla głuchoniemych: w Malborku i Człuchowie, zakład dla ociemniałych w Königsthal pod Gdańskiem; w Prusach Wschodnich: zakłady dla głuchoniemych: w Królewcu, Tyłży i Reszeli, oraz zakład dla ociemniałych w Królewcu.

Komunalne związki powiatowe w zaborze pruskim, aczkolwiek zadania ich w dziedzinie dobroczynności publicznej, ustawowo określone, były niewielkie, utrzymywały przecież, stosunkowo, dosyć, znaczną liczbę rozmaitych instytucyj dobroczynnych, jak przytułki dla biednych i scho-

rzałych, domy sierot, przytułki dla bezdomnych i stacje żywnościowe oraz różnego rodzaju instytucje dobroczynne. Związki, mianowicie, powiatowe, na ziemiach zaboru pruskiego utrzymywały następujące zakłady dobroczynne:

XLIII. Powiatowe zakłady dobroczynne.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Przytułki dla ubogich i schorzałych		Domy sierot		Przytułki dla bezdom- nych i stacje żywnościowe		Zakłady dobroczynne rozmaite	
		Liczba zakładów	pensjona- rzy maximum	Liczba zakładów	pensjona- rzy maximum	Liczba zakładów	pensjona- rzy maximum	Liczba zakładów	pensjona- rzy maximum
W. Księstwo Poznańskie	Poznański .	—	—	—	—	—	—	—	—
	Bydgoski .	—	—	—	—	—	—	—	—
Prusy Zachodnie	Gdański .	—	—	—	—	—	—	—	—
	Kwidzyński	—	—	1	30	—	—	—	—
Prusy Wschodnie	Królewiecki	7	388	1	30	1	10	2	90
	Gąbiński .	3	72	—	—	—	—	2	150
	Olsztyński .	3	77	1	30	—	—	—	—
Śląsk Górny	Opolski . .	—	—	1	35	—	—	1	172

W granicach W. Księstwa Poznańskiego tego rodzaju zakładów dobroczynnych nie było zupełnie; w Prusach Zachodnich: 1 dom sierot w powiecie Świeckim; w Prusach Wschodnich: 13 przytułków dla ubogich i schorzałych, a mianowicie w powiatach: Fysuskim, Frydlandzkim, Gołdapskim, Hollandskim, Hawskim, Hawkowskim, Jańsborskim, Margrabowskim, Morąskim, Niborskim, Olsztyńskim, Święto-Siekierskim i Żuławskim; dalej 2 domy sieroce, w powiatach: Jańsborskim i Święto-Siekierskim; 1 stacja żywnościowa w powiecie Gierdawskim, oraz 4 rozmaite zakłady dobroczynne, w powiatach: Brunsbergskim i Królewieckim; na Śląsku Górnym: 1 dom sierot w powiecie Tarnogórskim i 1 przytułek dla inwalidów w powiecie Bytomskim.

14. Gospodarka komunalna w dziedzinie opieki nad osobami wypuszczonymi z domów karnych.

Gospodarka komunalna w dziedzinie opieki nad osobami wypuszczonymi z domów karnych wynikała z obowiązków na krajowe związki opieki nad ubogimi nałożonych przez prawo z dnia 8. marca 1871 roku.

Mianowicie: prawo rzeczone zobowiązało prowincjonalne (krajowe) związki opieki umieszczać w specjalnych poprawczych domach pracy te osoby, które aresztowane zostały w granicach danych związków krajowych, na podstawie określonych przepisów kodeksu karnego Rzeszy niemieckiej (§§ 181 i 361 nr. 3 do 8) i które po odbyciu kary oddane zostały pod nadzór krajowym władzom policyjnym. Umieszczanie takich osób w poprawczych domach pracy nastąpić mogło tylko na żądanie krajowych władz policyjnych. Koszty transportu tego rodzaju osób, oraz niezbędne wyekwipowanie tychże, z domów karnych do domów pracy ponosiła kasa powiatowa; natomiast koszty utrzymania w domach pracy i wyekwipowanie przy uwolnieniu z poprawczych domów pracy, w przypadkach śmierci, kosztu pogrzebowe, ponosiły krajowe związki opieki nad ubogimi, o ile tego rodzaju koszty nie pokrywały zarobki osób w domach poprawczych internowanych.

Prowincjonalne związki opieki nad ubogimi w zaborze pruskim, utrzymywały też w tym celu własne domy pracy, w których oprócz osób, uwolnionych z domów karnych i przekazywanych domom pracy przez krajowe władze policyjne, umieszczane były i osoby niekarane, będące w stanie ubóstwa i znajdujące się pod opieką związków krajowych dobroczynnych. Tego rodzaju domy pracy istniały:

XLIV. Krajowe domy pracy (poprawcze).

Związek prowincjonalny	L i c z b a	
	domów pracy	pensjonaty maximum
W. Ks. Poznańskiego . . .	3	960
Prus Zachodnich	1	700
Prus Wschodnich	1	472
Śląska	1	1.700

a mianowicie: w W. Ks. Poznańskim: w Bojanowie, Śremie i Wschowie; w Prusach Zachodnich: w Chojnicach, w Prusach Wschodnich: w Tapiewie; na Śląsku: w Świdnicy.

Nakładając na związki samorządowe, w pierwszej linji na krajowe związki opieki nad ubogimi, cały szereg obowiązków w dziedzinie opieki nad osobami, znajdującymi się w stanie ubóstwa, oraz nad przesyłaniami, przez krajowe władze policyjne, do domów pracy przymusowej, osobami uwalnianymi z domów karnych, przeznaczyło było państwo związkom prowincjonalnym stałe dotacje, w formie rent rocznych, a to na podstawie praw dotacyjnych z dnia 8. lipca 1875 r. 13.440.000 mr. i z dnia

2. czerwca 1902 r. 7.000.000 mr. rent rocznych, przeznaczonych w znacznej części na pokrycie wydatków związków prowincjonalnych, wynikających z działalności tychże na polu dobroczynności i moralności publicznej. Wysokość rent, jakie przypadały z wyżej podanych funduszy dotacyjnych, poszczególnym związkom prowincjonalnym, objętym całkowicie lub częściowo terytorjum zaboru pruskiego, była następująca:

XLV. Dotacje państwowe na cele dobroczynności i moralności publicznej.

Związek prowincjonalny	Przypadało na podstawie prawa	
	z d. 8. VII. 1875 r. z 13.440 000 Mk.*	z d. 2. VI. 1902 r. z 7.000.000 Mk.*
W. Ks. Poznańskiego	1.160.073	653.253
Prus Zachodnich	2.465.106	701 661
Prus Wschodnich		710.980
Śląska	2.081.058	658.689

Uwaga: * częściowo również na potrzeby gospodarki drogowej.

Wydatki atoli związków prowincjonalnych (krajowych związków opieki nad ubogimi) na cele związane z nałożonemi i dobrowolnie objętymi przez nie dziedzinami dobroczynności i moralności publicznej, przewyższały znacznie wysokość całkowitą rent dotacyjnych; wydatki te wynosiły bowiem:

LXVI. Wydatki związków prowincjonalnych na cele dobroczynności i moralności publicznej.

Związek prowincjonalny	r. 1903		r. 1908	
	Ogółem Mk.	% wydatków ogólnych	Ogółem Mk.	% wydatków ogólnych
W. Księstwa Poznańskiego .	3 091.547	38,74	3 555 737	33,68
Prus Zachodnich	3 302.332	43,32	3 985.443	51,01
Prus Wschodnich	3 135.015	40,13	4 305.408	43 39
Śląska	6 577.160	44,21	8 677 345	46,06

Wydatki tedy na cele dobroczynności i moralności publicznej, stanowiły główną pozycję ekspensową związków prowincjonalnych, dochodząc na Śląsku i w Prusach Wschodnich prawie do połowy wysokości ogólnych wydatków, w Prusach Zachodnich wynosząc więcej niż połowę, zaś w W. Ks. Poznańskim więcej niż $\frac{1}{3}$ ekspensów ogólnych.

15. Gospodarka komunalna w dziedzinie opieki nad opuszczoną i moralnie zaniedbaną młodzieżą.

Opieka nad opuszczoną i moralnie zaniedbaną młodzieżą, przejawiająca się praktycznie w formie opiekuńczego, przymusowego wychowania, należała do nałożonych na związki samorządowe, dziedzin gospodarki tychże. Podstawę prawną obowiązków, w sferze opieki nad opuszczoną i moralnie zaniedbaną młodzieżą, stanowiło prawo o opiekuńczem przymusowem wychowaniu małoletnich z dnia 2 lipca 1900 r. Wedle otóż tegoż prawa, w wypadkach, przewidzianych przez prawo cywilne (§ 1666 lub 1838 kodeksu cywilnego), bądź też w razie dokonania przez małoletnich czynów przestępnych, które ze względu na wiek, nie mogły być wedle norm karnych traktowane, bądź w końcu w wypadkach nieodpowiedniego, moralnem zaniedbaniem grożącego, wychowania ze strony rodziców bądź opiekunów, małoletni, poniżej lat 18, mogli być obejmowani praktycznymi przepisami rzeczzonego prawa, to jest, przekazywani wychowaniu przymusowemu. Czas trwania wychowania przymusowego mógł trwać tylko do rozpoczętego 21 roku życia. Decyzje o oddawaniu małoletnich w opiekę odpowiednich władz i instytucji wychowawczych wydawał sąd opiekuńczy, obowiązany w swych uchwałach do wymienienia powodów faktycznych i przepisów prawa, tworzących łącznie motywy wydawanej decyzji. Na mocy takich uchwał sądów opiekuńczych, oddawani byli małoletni bądź odpowiednim, ze względów moralnych i wychowawczych, rodzinom, bądź też specjalnym zakładom wychowawczym: komunalnym, religijno-korporacyjnym lub prywatnym w opiekę i na wychowanie. Prawo rzeczzone zakazywało umieszczania, podlegających wychowaniu przymusowemu, małoletnich w domach pracy przymusowej bądź w krajowych domach i przytułkach dla ubogich; umieszczanie ich w zakładach leczniczych i dla kalek, dopuszczalnem było jeno tak długo, dopokąd i o ile tego wymagał stan zdrowia poszczególnych, wychowaniu przymusowemu podlegających, małoletnich. Wychowanie przymusowe odbywało się pod nadzorem i kosztem publicznym. Obowiązek utrzymania, względnie ponoszenia wszelkich kosztów, związanych z wychowaniem przymusowem, nałożyło prawo rzeczzone na związki prowincjonalne, którym, z drugiej strony, przyznało, jako upoważnionym przez państwo, całą władzę wychowawczą. Do utrzymania względnie do ponoszenia wszelkich kosztów przymusowego wychowania małoletnich, obowiązane były, w każdym poszczególnym przypadku, te związki samorządowe (prowincjonalne bądź krajowe związki opieki nad ubogimi (Landarmenverbände) w granicach których znajdował się sąd opiekuńczy, wyrokujący o oddaniu na wychowanie przymusowe. Koszta jeno wyłącznie, związane z regulaminowem pierwszym wykwapowaniem,

oddawanych na wychowanie przymusowe, małoletnich, oraz z przeprowadzeniem ich do zakładów wychowawczych bądź rodzin, którym w opiekę i na wychowanie oddawani byli, obowiązane były pokrywać lokalne związki opieki nad ubogimi (Ortsarmenverbände) w granicach których, małoletni posiadali zapomogowe miejsce zamieszkania; w wypadkach nieistnienia takich lokalnych związków, i tego rodzaju kosztów obowiązane były pokrywać związki prowincjonalne. Pozatem na związki prowincjonalne nałożyło prawo o wychowaniu przymusowem obowiązek opieki materialnej nad uwolnionymi, z wychowania przymusowego, małoletnimi, bądź z powodu ekspiracji terminu, określonego w wyrokach sądów opiekuńczych, bądź też ze względu dojścia wychowañców do pełnoletności.

Ażeby umożliwić związkom prowincjonalnym, bądź też prowincjonalnym związkom opieki nad ubogimi pokrycie stosunkowo wysokich kosztów przymusowego wychowania małoletnich, zobowiązało się było państwo zwracać związkom samorządowym $\frac{2}{3}$ takich kosztów, w formie dopłat rocznych, bądź obliczonych na podstawie obrachunków szczegółowych, bądź też w formie perjodycznych wypłat ryczałtowych, na podstawie specjalnych umów pomiędzy pruskim ministerjum spraw wewnętrznych a poszczególnymi związkami samorządowymi.

Pozatem prawo o wychowaniu przymusowem, z r. 1900, uprawniało związki samorządowe do żądania zwrotu kosztów, wynikłych z obowiązków, nałożonych na też związki samorządowe w dziedzinie opieki nad moralnie zaniedbaną młodzieżą, bądź od byłych wychowawców, bądź też od osób, obowiązanych, na podstawie norm prawa cywilnego, do utrzymywania tychże. Koszta wynikłe (za wyłączeniem kosztów ogólnej administracji budowy i konserwacji komunalnych zakładów wychowawczych) obliczone były na podstawie specjalnych tariff, układanych, w porozumieniu ze związkami samorządowymi, przez pruskiego ministra spraw wewnętrznych; $\frac{2}{3}$ ściąganych tego rodzaju opłat zaliczone być musiały na rachunek dopłat państwowych.

Wydatki związków prowincjonalnych w zaborze pruskim (na Śląsku krajowego związku opieki nad ubogimi) na cele związane z opieką i przymusowem wychowaniem młodzieży były, stosunkowo, wysokie, wynosząc: (tabl. XLVII. str. 102).

Związki prowincjonalne na ziemiach zaboru pruskiego wychowywały, powierzoną sobie na mocy wyroków odpowiednich sądów opiekuńczych, młodzież bądź to we własnych zakładach przymusowego wychowania, bądź też oddawały ją do rodzin pojedynczych, bądź w końcu do zakładów religijnych i prywatnych wychowawczych. Prowincjonalne zakłady przymusowego wychowania istniały (stan z d. 31. marca 1909 r.): (tabl. XLVIII. str. 102), mianowicie: w W. Ks. Poznańskim: w Szubinie

XLVII. Wydatki związków prowincjonalnych na cele wychowania młodzieży opuszczonej.

Związek prowincjonalny	R. 1903 Mk.	R. 1912 Mk.
Związek prowincjonalny W. Ks. Poznańskiego	388.135	376.798
» » Prus Zachodnich	202.256	313.780
» » Prus Wschodnich	363.334	609.269
Krajowy związek opieki nad ubogimi Śląska	1.157.989	1.245.534

XLVIII. Prowincjonalne zakłady przymusowego wychowania.

Związek prowincjonalny	L i c z b a	
	zakładów	wychowanców maximum
Księstwa Poznańskiego . .	2	375
Prus Zachodnich	1	250
Prus Wschodnich	3	180
Śląska	2	520

i Cerekwicy; w Prusach Zachodnich: w Tempelburgu; w Prusach Wschodnich: w Gropischken, Lerchenbergu i Węgoborku; na Śląsku: w Wela-wie i Grotkowie.

VI. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie organizacji kredytu publicznego i prywatnego.

Działalność ciał komunalnych w zaborze pruskim, w dziedzinie zakładania i samodzielnego prowadzenia instytucji kredytowych i oszczędnościowych, datuje się, tak samo zresztą jak i w całym królestwie pruskim, od lat stosunkowo dawnych.

Komunalne instytucje kredytowe i oszczędnościowe dają się po-dzielić na dwie oddzielne grupy, a mianowicie: 1° instytucje kredytu ko-munalnego i korporacyjnego, posiadający wyraźny charakter banków meljoracyjno-budowlanych bądź meljoracyjno-gruntowych, założonych i prowadzonych przez związki prowincjonalne, oraz 2° drobne instytucje oszczędnościowo-pożyczkowe (kasy oszczędności), prowadzące równolegle do swych operacji oszczędnościowych, poważne wcale, co do swych rozmiarów i swej gospodarczej wartości, operacje pożyczkowe, tak w dzie-

dzinie kredytu osobistego jak i realnego (hipotecznego); instytucje te zakładane były i są prowadzone przez niższe związki komunalne: powiatowe i gminy miejskie.

16. Komunalne instytuty dla kredytu komunalnego i korporacyjnego.

Na ziemiach zaboru pruskiego, funkcjonowały do wybuchu wojny, dwojakiego rodzaju komunalne instytuty dla kredytu komunalnego, korporacyjnego, meljoracyjno-budowlanego i rolnego, a mianowicie: Prowincjonalne Kasy Zapomogowe oraz Banki rentowe dla kultury krajowej¹⁾.

Komunalne instytuty dla kredytu komunalnego i korporacyjnego, funkcjonujące, w zaborze pruskim, pod nazwą Prowincjonalnych Kas Zapomogowych (Provinzial-Hilfsskassen) w W. Ks. Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Śląsku, rządziły się specjalnymi ustawami, sankcjonowanymi przez króla, względnie przez rząd pruski. Siedziby tych kas mieściły się w głównych miastach prowincji: w Poznaniu, Gdańsku, Królewcu i Wrocławiu.

Prowincjonalne Kasy Zapomogowe założone w zaborze pruskim, przed laty mniej więcej sześćdziesięciu, zasilane były początkowo przez rząd pruski kapitałami bezprocentowymi, które to kapitały przeszły w latach siedmdziesiątych ubiegłego XIX stulecia, na własność związków prowincjonalnych. Sfera operacji kas zapomogowych jest statutowo ograniczona; tego rodzaju bowiem komunalne instytuty kredytowe nie udzielają zasadniczo kredytu osobom prywatnym, jeno wyłącznie związkom samorządowym: prowincjonalnym, powiatowym i gminnym, korporacjom i stowarzyszeniom, posiadającym charakter instytucji użyteczności publicznej oraz specjalnym związkom gospodarczym: regulacyjnym, drenarskim, mającym na celu przeprowadzanie rozmaitych inwestycji meljoracyjnych, w końcu związkowym kasom niemieckich spółek pożyczkowych; spółki polskie, ze względów natury politycznej, korzystać z kredytu w Prowincjonalnych Kasach Zapomogowych nie mogły.

Prowincjonalne Kasy Zapomogowe w zaborze pruskim posiadały naogół bardzo skromne kapitały własne; operacje finansowe tych kas, wymagając posiadania gotówki, przeprowadzane były za pomocą zaciągniętych pożyczek, które w stosunku do udzielonych korporacjom i związkom kredytów na cele budowlane, meljoracyjne i t. p., również

¹⁾ Niezależnie od tych dwóch rodzajów czysto-komunalnych instytutów kredytowych, wcale poważne operacje kredytowe w dziedzinie kredytu hipotecznego i meljoracyjnego prowadziły jeszcze Krajowe Zakłady Ubezpieczeniowe (Landes-Versicherungsanstalten) na ziemiach zaboru pruskiego istniejące: w W. Ks. Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Śląsku, względem których to zakładów związki prowincjonalne, na podstawie przepisów prawa o ubezpieczeniu społecznem z dnia 13. lipca 1899 r., objęły funkcje związków gwarancyjnych.

były skromne; stosunek bowiem zaciągniętych do udzielonych pożyczek wyrażał się z końcem roku 1913 jak 1:10, dla wschodnio-pruskiej kasy zapomogowej nawet jak 1:14. — Prowincjonalne Kasy Zapomogowe udzielały bowiem kredytu przeważnie nie w gotówce, a w obligacjach i listach zastawnych bądź w końcu w prowincjonalnych papierach pożyczkowych. Stan własnych funduszków posiadanych (t. j. kapitałów własnych, funduszków i pożyczek zaciągniętych, do końca roku 1913) oraz nieumorzonych udzielonych pożyczek, poszczególnych kas zapomogowych przedstawiał się następująco:

XLIX. Prowincjonalne Kasy Zapomogowe.

Nazwa instytutu kredytowego	Fundusz posiadany Mk. *	Pożyczki udzielone niezamortyzowane Mk.
Prowincjonalna Kasa Zapomogowa W. Księstwa Poznańskiego	876.195 K. 6 596.800 P.	66.457.444
Prowincjonalna Kasa Zapomogowa Prus Zachodnich	2.476.764 P.	28.641.089
Prowincjonalna Kasa Zapomogowa Prus Wschodnich	14.814.100 P.	199.376.170
Prowincjonalna Kasa Zapomogowa Śląska	2.644.424 K. 1.351.000 F. 23.000.000 P.	240.188.747

* K = kapitały własne, F = fundusze własne, P = pożyczki zaciągnięte.

Prowincjonalne Kasy Zapomogowe, aczkolwiek posiadały ważne znaczenie gospodarcze, ułatwiając i popierając rozwój gospodarki meljoracyjno-budowlanej tak ciał samorządowych jak i specjalnych związków gospodarczych, posiadały dla szerokiej mas ludności tylko znaczenie pośrednie.

Komunalne zaś instytuty dla kredytu meljoracyjno-gruntowego, funkcjonujące na ziemiach zaboru pruskiego pod nazwą Banków rentowych dla kultury krajowej (Landeskultur-Rentenbanken), istniały przed wybuchem wojny europejskiej: w W. Księstwie Poznańskim, w Prusach Wschodnich i na Śląsku.

Powstawanie tego typu komunalnych instytucji kredytowych, umożliwione zostało przez prawo z dnia 13. maja 1879 roku, wydane przez pruskie ciała prawodawcze, celem ułatwienia tak związkom samorządowym ściślejszym oraz związkom gospodarczym, jak i pojedynczym właści-

cielom obszarów rolnych, zaciągania, na dogodnych dla nich warunkach, pożyczek na najrozmaitsze cele meljoracyjno-gruntowe. Prawo rzeczone pozostawiało do decyzji związków prowincjonalnych zakładanie prowincjonalnych banków rentowych, określając tylko przepisy normatywne, jakich statuty poszczególnych banków rentowych prowincjonalnych trzymać się musiały, z których główne były następujące: pożyczki udzielane na cele meljoracyjne mogły być oprocentowane do wysokości $4\frac{1}{2}\%$ maximum, nie mogły podlegać wypowiedzeniu i musiały być stopniowo amortyzowane; pozatem związki prowincjonalne ponosiły odpowiedzialność za założone przez siebie tego rodzaju instytucje kredytowe.

Każdy związek prowincjonalny w Królestwie pruskiem, mógł założyć własny Bank rentowy, na podstawie odpowiedniej uchwały sejmiku prowincjonalnego; sejmik prowincjonalny uchwalał również statut bankowy, który oprócz tego podlegał sankcji królewskiej. Środki pieniężne na przeprowadzanie operacji kredytowych, czerpały Banki rentowe prowincjonalne przy pomocy emisji listów rentowych.

Najstarszym Bankiem rentowym prowincjonalnym na ziemiach zaboru pruskiego operującym jest Bank rentowy dla Śląska, założony w roku 1881; Bank rentowy dla W. Księstwa Poznańskiego założonym został w roku 1885, zaś dla Prus Wschodnich — w roku 1904; związek natomiast prowincjonalny Prus Zachodnich z prawa założenia własnego banku rentowego nie skorzystał.

Operacje kredytowe prowincjonalnych banków rentowych dla kultury krajowej, funkcjonujących na ziemiach zaboru pruskiego, nie przybrały znaczniejszych rozmiarów. Wysokość bowiem pożyczek udzielonych i do końca roku 1913 niezamortyzowanych, była następująca:

• L. Banki rentowe.

Nazwa instytutu kredytowego	Pożyczki udzielone nieumorzone Mk.
Bank rentowy dla W. Księstwa Poznańskiego	858.555
» » » Prus Wschodnich	835.092
» » » Śląska	2.466 785

17. Komunalne instytucje oszczędnościowo-pożyczkowe.

Komunalne instytucje oszczędnościowo kredytowe, funkcjonujące pod nazwą miejskich, wiejskich i powiatowych kas oszczędności, miały na celu ułatwianie i popieranie tworzenia się kapitałów, drogą gromadzenia, przechowywania i racjonalnego zarządzania zasobów pieniężnych

osób pojedynczych, głównie mniej zamożnych. Jako instytucje finansowe lokalne mają one przede wszystkim na celu gromadzenie oszczędności w granicach swego obwodu, celem pokrywania potrzeb finansowych i gospodarczych ludności tegoż samego obwodu.

Prawodawstwo pruskie nie znało, do wybuchu wojny, specjalnego prawa, dotyczącego kas oszczędności wogóle, komunalnych zaś instytucji oszczędnościowo-pożyczkowych w szczególności. Za normy prawne służyły tutaj ogólne przepisy prawa cywilnego oraz specjalne — powszechnego pruskiego prawa krajowego administracyjnego. Normy te prawne zapewniały naogół instytucjom oszczędnościowo-pożyczkowym znaczną swobodę ruchów, ograniczając ją tylko (regulamin z d. 12. grudnia 1838 r.) nakazem posiadania kapitału rezerwowego, bez atoli bliższego oznaczenia wysokości tegoż oraz uzależniając od aprobaty naczelnych prezesów prowincji, w których kasy oszczędności funkcjonowały, użycie nadwyżek dochodowych na cele inne, aniżeli powiększanie kapitałów rezerwowych.

Zakładanie komunalnych kas oszczędności, poza którymi stały związki samorządowe, jako związki gwarancyjne, nastąpić mogło tylko na skutek zezwolenia naczelnego prezesa prowincji; odmowa zezwolenia nastąpić mogła jedynie za zgodą rady prowincjonalnej. Zarząd komunalnej kasy oszczędności kierować się musiał w swej działalności ustawą kasy, która to ustawa, również jak i wszelkie zmiany tejże, podlegała zatwierdzeniu naczelnego prezesa prowincji, w której dana kasa funkcjonowała; odmowa zatwierdzenia ustawy mogła nastąpić jeno za przyzwoleniem rady prowincjonalnej. Funkcje nadzorcze w komunalnych kasach oszczędności sprawowały komunalne władze nadzorcze. Rozwiązanie kasy oszczędności mogło być przeprowadzone bądź na skutek uchwały ciała samorządowego (gminy wiejskiej, miejskiej lub związku powiatowego), zgodnie z odpowiednimi przepisami i w wypadkach przewidzianych przez ustawę kasy, bądź też, w drodze urzędowej, przez naczelnego prezesa prowincji, za zgodą jednakże tylko rady prowincjonalnej. (§§ 52 i 53 pruskiego prawa kompetencyjnego z dnia 1. lipca 1883 r., oraz § 43 pruskiego powszechnego prawa krajowego administracyjnego).

Zaznaczyć na tem miejscu należy, że rząd pruski zamierzał w roku 1893 ujednolicić i zmodernizować niejasne dotąd normy prawne, dotyczące kas oszczędności, dążąc przytym do dokładnego określenia przepisów, tyjących się lokacji kapitałów kas oszczędności, zwłaszcza zmierzając do ograniczenia lokacji hipotecznych do 50% (60% najwyżej i to jedynie za zgodą ciał nadzorczych) posiadanych całkowitych sum wkładowych, oraz do zniewolenia kas oszczędności, by co najmniej 10% całkowitych sum składkowych, lokowały w papierach procentowych królestwa pruskiego i Rzeszy niemieckiej.

Dążenie rządu pruskiego do, korzystnego dla państwa, wyzyskania

kapitałów nagromadzonych w kasach oszczędności, wyraziło się jeszcze jaśniej w projekcie prawa o kasach oszczędnościowo-pożyczkowych z roku 1906, wedle którego to projektu kasy oszczędności obowiązywać miały do lokowania 30% swych sum całkowitych w papierach posiadających bezpieczeństwo papilarne, z czego połowa w papierach procentowych państwa pruskiego bądź Rzeszy niemieckiej; celem bezpośrednim rządu było tutaj podniesienie kursu papierów państwowych. Wskutek atoli silnego oporu związków komunalnych, zamiary rządu pruskiego przeprowadzone nie zostały.

Na ziemiach polskich zaboru pruskiego rozwinęły się tylko dwa, pod względem podziału wedle związków gwarancyjnych, typy komunalnych kas oszczędności: kasy oszczędności miejskie i powiatowe. Kas bowiem stanowych, prowincjonalnych, dalej kas gminnych wiejskich (za wyjątkiem Śląska Górnego, gdzie przed wojną funkcjonowała tylko i kasa tego typu) zgoła nie było.

W rozwoju komunalnych instytucji oszczędnościowo-pożyczkowych w zaborze pruskim, jak i wogóle w całym królestwie pruskim, dają się rozróżnić dwa okresy: okres powolnego rozwoju kas oszczędności do wojny prusko-francuskiej 1870/71 roku, oraz okres drugi silnego rozrastania się sieci kas komunalnych oraz znacznego zwiększania wkładek oszczędnościowych, po tejże wojnie, po rozwinięciu się Rzeszy niemieckiej, w pierwszym zaś rządzie Prus, w potężny organizm polityczny i gospodarczy, co znacznie podniosło dobrobyt ludności i zwiększyło tempo gromadzenia się drobnych kapitałów, a tedy przyspieszyło i rozwój komunalnych kas oszczędności.

Rozwój komunalnych kas oszczędności na ziemiach polskich zaboru pruskiego w okresie czasu do wojny roku 1870/71, charakteryzują dane cyfrowe następujące: (tabl. LI. str. 108).

Rozwój natomiast komunalnych kas oszczędności po roku 1870/71, postępował na ziemiach polskich zaboru pruskiego, w tempie szybkim. Rozwinęły się bowiem w dzielnicach polskich zarówno kasy oszczędności miejskie jak powiatowe, tworząc, przed wojną potężną sieć instytucji oszczędnościowo-kredytowych, które ze względu tak na rozmiary swych operacji akumulacyjnych (oszczędnościowych) jak i lokacyjnych (kredytowych) zajęły w życiu codziennym ludności zaboru pruskiego pozycję poważną.

O potężnym rozwoju komunalnych kas oszczędności w zaborze pruskim, po wojnie 1870/71 roku, świadczą wyraźnie urzędowe dane statystyczne, wedle których w W. Ks. Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich, oraz na Śląsku Górnym czynnych było: (tabl. LII. str. 108).

II. Rozwój komunalnych kas oszczędności na ziemiach polskich zaboru pruskiego w latach 1839—1859.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Rok	Liczba kas		Wkładki oszczędnościowe Mk.
			miejskich	powiatowych	
W. Ks. Poznańskie	Poznański	1839	1	—	39.258
		1849	5	—	342.447
		1859	10	—	982.890
	Bydgoski	1839	—	—	—
		1849	1	—	84.774
		1859	1	—	114.753
Prusy Zachodnie	Gdański	1839	1	—	98.196
		1849	2	1	411.816
		1859	2	4	1.200.828
	Kwidzyński	1839	—	—	—
		1849	3	3	103.812
		1859	2	9	459.896
Prusy Wschodnie	Królewiecki	1839	2	—	769.188
		1849	4	1	738.681
		1859	5	14	944.001
	Gąbiński	1839	1	—	10.107
		1849	2	—	52.563
		1859	3	10	235.587
Śląsk Górny	Opolski	1839	1	—	128.472
		1849	7	1	451.767
		1859	8	11	1.206.606

LII. Ogólny obraz rozwoju komunalnych Kas oszczędności w zaborze pruskim w latach 1880—1912.

	Liczba kas		Liczba książeczek oszczędnościowych		Wkładki oszczędnościowe w Mk.	
	1880	1912	1880	1912	1880	1912
Kasy miejskie . .	55	152	111.041	621.250	32.569.321	399.815.976
Kasy powiatowe .	69	113	74.161	664.675	27.665.993	565.941.846
Ogółem	124	265	185.202	1.285.925	60.235.254	956.757.822

Szczegółowy obraz stopniowego rozwijania się komunalnych kas oszczędności w zaborze pruskim oddzielnie miejskich oraz oddzielnie powiatowych wedle oddzielnych obwodów rejencyjnych, przedstawiony jest na tabelach poniższych:

LIII. Powiatowe kasy oszczędności.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Rok	L i c z b a			Liczba książeczek oszczędnościowych	Wkładki oszczędnościowe Mk.
			Kas	Filij	Oddziałów zbornych		
W. Ks. Poznańskie	Poznański	1880	6	—	—	6.217	2.349.605
		1890	13	18	72	15 575	6.801.065
		1900	21	2	125	40.463	24.300.810
		1910	23	—	129	66.731	65.208 694
		1912	23	—	125	69.240	72.645.620
	Bydgoski	1880	8	1	5	9.106	4.796.570
		1890	11	9	13	25.704	17.682.534
		1900	12	14	35	51.196	36.716.026
		1910	12	1	34	63.759	63.215.664
		1912	13	2	30	63 039	67.495.208
Prusy Zachodnie	Gdański	1880	4	—	—	3.299	1.523.461
		1890	6	—	51	11.777	6.676.985
		1900	9	1	91	36.339	19.128.785
		1910	9	1	106	73.795	53 492.028
		1912	9	4	114	78.422	60.127.459
	Kwidzyński	1880	12	4	7	17.412	7.975.759
		1890	14	5	43	39.868	22.288.853
		1900	15	4	59	78.608	46.899.076
		1910	15	25	54	115.588	90.588.226
		1912	15	5	71	121.233	98.877.096
Prusy Wschodnie	Królewiecki	1880	15	1	4	10.219	2.928.514
		1890	17	10	72	27.163	11.424.118
		1900	17	1	99	43.219	22.893 406
		1910	13	1	175	59.141	38.436.371
		1912	13	4	239	70.103	51.077.148
	Gąbiński	1880	11	—	—	8.539	2.733.398
		1890	13	—	38	18.017	8.569.109
		1900	13	—	60	39.565	22.101.438
		1910	12	—	67	53.518	31.353.005
		1912	12	13	84	57.566	38.337.560
Śląsk Górny	Olsztyński	1880	—	—	—	—	—
		1890	—	—	—	—	—
		1900	—	—	—	—	—
		1910	9	—	124	41.827	31.965 533
		1912	9	2	136	45.049	38.788.237
	Opolski	1880	13	4	7	19.369	6.258.626
		1890	18	34	95	56.296	29 058.907
		1900	18	4	122	97.476	62.353 400
		1910	19	13	141	152.718	125.944 148
		1912	19	13	146	159.423	138.593.518

LIV. Miejskie kasy oszczędności.

Dzielnica	Obwód rejonowy	Rok	L i c z b a			Liczba książeczek oszczędnościowych	Wkładki oszczędnościowe Mk.
			Kas	Filij	Oddziałów zbarnych		
W. Ks. Poznańskie	Poznański . . .	1880	29	—	3	30.108	7.696.022
		1890	39	—	6	55.839	17.920.920
		1900	40	—	9	86.408	37.198.749
		1910	40	3	9	122.982	80.022.923
		1912	43	3	9	127.635	86.897.236
	Bydgoski . . .	1880	2	—	—	2.829	729.413
		1890	2	—	—	6.548	2.303.073
		1900	6	—	—	18.297	6.744.845
		1910	14	—	3	46.697	30.083.975
		1912	15	—	2	51.851	36.155.992
Prusy Zachodnie	Gdański . . .	1880	2	—	—	8.352	3.288.288
		1890	3	—	—	13.778	6.630.221
		1900	6	—	1	28.422	11.557.425
		1910	8	—	5	58.301	28.751.561
		1912	8	2	4	67.990	34.586.385
	Kwidzyński . .	1880	2	—	—	3.417	604.621
		1890	3	2	—	6.874	2.758.956
		1900	11	—	—	17.698	9.189.727
		1910	16	—	—	39.396	25.380.648
		1912	20	—	—	44.313	30.712.978
Prusy Wschodnie	Królewiecki . .	1880	7	—	—	41.724	12.065.998
		1890	8	—	—	78.445	30.901.282
		1900	11	2	—	118.526	51.525.978
		1910	15	5	—	149.108	70.773.160
		1912	17	5	1	152.895	73.488.592
	Gąbiński . . .	1880	2	—	—	3.445	1.004.378
		1890	2	—	—	6.921	2.899.692
		1900	2	—	—	12.673	5.213.814
		1910	3	—	—	19.297	11.870.644
		1912	3	—	—	19.907	13.043.000
Śląsk Górny	Olsztyński . . .	1880	—	—	—	—	—
		1890	—	—	—	—	—
		1900	—	—	—	—	—
		1910	11	—	—	12.418	8.080.446
		1912	13	—	—	15.270	11.183.274
	Opolski . . .	1880	11	—	—	21.166	7.180.601
		1890	17	—	—	51.890	24.917.874
		1900	22	—	4	93.909	53.248.341
		1910	32	—	1	132.830	92.546.908
		1912	33	—	1	141.389	104.748.519

Wysoce poważna wartość ekonomiczna komunalnych kas oszczędności, w zaborze pruskim, polegała nie tylko na pomyślnym rozwoju ich funkcji akumulacyjnych, ale również na poważnym rozroście lokalnych funkcji kas oszczędności, które to funkcje nadawały tym ko-

munalnym instytucjom finansowym charakter ważnych, w życiu lokalnym, instytucyj kredytowych. Komunalne kasy oszczędności prowadziły bowiem naogół znaczne, co do wysokości, operacje pożyczkowe czy to w formie pożyczek długoterminowych czy też krótkoterminowych, udzielając kredytu zarówno osobistego jak i hipotecznego. Główną jednak formą działalności lokacyjnej komunalnych kas oszczędności, w zaborze pruskim, były pożyczki hipoteczne, przyczem zarówno miejskie jak i powiatowe kasy oszczędności udzielały tego rodzaju pożyczek tak w miastach, jak i po wsiach; oczywista głównym terenem operacji tego rodzaju były dla klas miejskich — miasta, dla kas zaś powiatowych — przeważnie wsie, w granicach swego obwodu operacyjnego. Poza hipotecznymi operacjami kredytowymi, prowadziły komunalne kasy oszczędności znaczne również operacje w dziedzinie kredytu osobistego: długoterminowego, krótkoterminowego i lombardowego.

Znaczną stosunkowo część posiadanych kapitałów lokowały poza tem komunalne kasy oszczędności w instytucjach publicznych i korporacyjnych. oraz w papierach procentowych głównie w pożyczkach ciał samorządowych oraz państwowych, zarówno pruskich jak i w pożyczkach Rzeszy.

Obraz szczegółowy operacji lokacyjnych, w ich rozwoju, komunalnych kas oszczędności oddzielnie miejskich i oddzielnie powiatowych, przedstawiał się następująco: (tabl. LV. str. 112—113 i LVI. str. 114—115).

Zaufanie jakie sobie były zdobyły komunalne kasy oszczędności pomiędzy ludnością miejscową, oparte z jednej strony na normalnem i korzystnem, dla mieszkańców poszczególnych miast i powiatów funkcjonowaniu tychże kas, z drugiej zaś — na formalnem oparciu komunalnych kas oszczędności o związki gwarancyjne, złożyły się łącznie na to, że wkłady oszczędnościowe, równoległe do wzrostu ogólnej zamożności, poczęły w coraz większych rozmiarach napływać do komunalnych instytucji oszczędnościowych. W rezultacie, w ciągu ubiegłych lat trzydziestu, przed wojną europejską, znacznie wzrosła, w zaborze pruskim, przeciętna suma wkładów oszczędnościowych, przypadające na 1 mieszkańca. — I tak, przypadało na głowę ludności oszczędności: (tabl. LVII. str. 116).

VII. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie utrzymywania przedsiębiorstw własnych.

Ciała samorządowe w zaborze pruskim posiadały i utrzymywały własne przedsiębiorstwa bądź z powodów ich użyteczności publicznej (gminne przedsiębiorstwa: wodociągowe, kanalizacyjne, gazowe i elektryczne i t. p.) bądź, iż tworzyły one część majątku komunalnego, bądź w końcu, z powodu ich wysokiej dochodowości.

LV. Rozwój operacyj lokacyjnych powiatowych kas oszczędności
w latach 1880—1912.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Rok	Pożyczki hipoteczne		Pożyczki za listami dłużnemi		Pożyczki wekslowe Mk.	Pożyczki pod zastaw Mk.	W instytucjach publicznych i korporacyj- nych Mk.	W papierach wartościowych Mk.
			miejskie Mk.	wiejskie Mk.	za poręczeniem Mk.	bez poręczenia Mk.				
W. Księstwo Poznańskie	Poznański	1880	1 045.949	1.269.770	354.189	—	—	2.200	—	172.812
		1890	2 611.145	2.606.766	5.335	12.390	421.028	53 850	104.466	1.293.949
		1900	8 066.145	7.816.119	113.593	14.277	1.450.188	267.135	2 522.232	4 452 485
		1910	21.769.656	18.176.189	259.575	1 002.534	3.315.269	483.665	8.553.133	12 820 323
		1912	25.576.535	20.834.210	665.809	1.041.465	3 486.969	529.475	9 456.863	12.513.300
	Bydgoski	1880	1.884.715	1.805.899	1.477.829	—	—	79 874	14.305	235.977
		1890	6.744.669	5.849.438	759 517	31.185	1.599.780	738.445	641.873	1.917.621
		1900	14.319.702	10.686.839	651.022	—	1.618.558	776.669	3 388.882	6.380.774
		1910	22 593.581	14.618.172	422.792	39.060	2.670.977	940 382	9.590 018	14.080.589
		1912	23.866 413	16.246.809	594 394	65.652	3.123 455	928.211	11.184.667	15.147.003
Zachodnie	Gdański	1880	186.824	471.725	472.804	—	—	135.442	24 562	244.934
		1890	1.392.110	2.567.632	348.462	—	206.993	198.744	440.444	1 506.988
		1900	3.588.200	6.863.796	890.963	18.920	394.668	185.200	2.735.305	4 214.334
		1910	13.590.925	14.859.956	2.172.620	12.435	1.050.171	210.708	8.441.853	14 121.189
		1912	15.947.765	17.328.571	2.309.507	9 590	841.104	309 950	10.051.625	15.689.836

Prusy	Kwidzyński	1880	2.205.083	2.701.840	1.445.494	—	—	161.424	800.519	1.231.419
		1890	6.471.149	7.632.589	241.940	1.500	1.991.954	175.766	1.709.912	5.043.346
Prusy Wschodnie	Kwidzyński	1900	14.551.332	14.790.948	470.576	4.650	3.070.140	251.845	8.186.667	7.977.457
		1910	31.095.752	23.965.693	746.207	44.062	3.671.468	210.371	14.947.903	19.482.950
		1912	35.354.269	26.396.527	870.299	40.861	3.737.202	69.835	18.897.543	19.168.988
	Królewiecki	1880	775.117	969.069	1.270.951	—	—	267.380	18.300	348.142
		1890	3.499.025	3.622.921	856.870	29.050	1.610.193	148.197	413.378	1.731.317
		1900	9.067.081	6.934.034	1.950.181	1.165	827.391	459.566	1.086.975	3.909.293
		1910	10.218.054	13.452.918	2.536.045	52.134	344.577	1.413.694	3.928.258	8.141.200
		1912	13.004.295	19.231.229	3.462.639	138.171	340.735	2.568.523	5.047.062	9.156.018
Prusy Wschodnie	Gąbiński	1880	646.944	922.048	574.894	—	—	27.300	9.150	990.921
		1890	1.665.248	2.746.137	477.027	43.656	1.456.502	453.442	159.534	1.740.712
		1900	7.625.102	7.354.877	835.185	48.798	3.425.474	521.021	687.273	2.835.607
		1910	10.773.253	9.996.574	551.769	595	2.427.753	341.582	2.822.099	5.776.583
		1912	13.203.934	12.356.691	528.916	—	2.541.615	265.337	3.770.774	6.937.938
Prusy Wschodnie	Olsztynski	1880	—	—	—	—	—	—	—	—
		1890	—	—	—	—	—	—	—	—
		1900	—	—	—	—	—	—	—	—
		1910	15.793.170	7.652.004	1.995.904	119.475	1.935.653	186.461	2.186.227	3.356.787
		1912	19.071.044	8.529.507	2.641.707	3.300	2.187.841	355.672	2.159.376	5.128.018
Śląsk Górny	Opolski	1880	2.030.401	2.854.957	184.443	—	—	201.085	257.660	2.197.979
		1890	7.376.130	11.650.921	432.948	115.051	341.052	109.625	1.011.121	8.686.290
		1900	13.648.648	25.078.636	1.726.733	664.308	261.363	358.848	4.968.183	17.476.069
		1910	29.189.079	53.812.918	3.624.184	1.517.018	193.060	269.490	13.821.419	29.895.189
		1912	32.167.444	61.211.805	3.582.207	775.095	188.625	261.995	16.068.673	31.330.953

LVI. Rozwój operacji lokacyjnych miejskich kas oszczędności
w latach 1880 — 1912.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Rok	Pożyczki hipoteczne		Pożyczki za listami dłużnymi		Pożyczki weksłowe	Pożyczki pod zastaw	W instytucjach publicznych i korporacyj- nych	W papierach wartościowych
			miejskie Mk.	wiejskie Mk.	za poręczeniem Mk.	bez poręczenia Mk.				
W. Księstwo Poznańskie	Poznański	1880	2.104.031	544.770	2.434.888	—	—	275.198	476.550	3.455.144
		1890	5.851.494	1.958.365	4.111.656	—	2.115.821	799.934	841.033	7.082.483
		1900	15.450.827	4.150.463	217.982	148.947	3.241.570	1.815.912	1.905.478	12.017.982
		1910	35.541.045	6.285.844	268.976	238.078	4.763.888	1.875.472	8.481.874	24.438.005
		1912	41.816.679	7.148.665	260.010	255.302	5.504.538	2.281.352	9.406.284	23.481.571
	Bydgoski	1880	668.669	13.425	5.305	—	—	—	—	171.070
		1890	485.745	301.635	23.487	—	—	—	357.882	1.223.943
		1900	2.109.631	662.010	100.193	—	199.520	631.155	793.206	2.479.799
		1910	14.009.474	1.946.859	206.589	23.275	1.027.482	1.175.553	2.377.932	8.850.052
		1912	17.755.533	2.495.120	310.067	59.465	1.384.196	2.171.994	2.503.400	9.294.681
Zachodnie	Gdański	1880	889.251	1.396.365	50.335	—	—	257.200	62.219	956.249
		1890	1.346.754	1.067.929	2.000	—	17.300	184.350	414.556	3.882.519
		1900	3.926.526	946.160	47.750	—	227.401	69.530	1.565.104	5.366.191
		1910	11.363.996	1.456.248	804.662	4.100	152.794	216.071	2.590.488	11.989.963
		1912	16.121.554	2.076.148	1.435.516	91.000	167.373	815.757	2.539.873	12.981.683

Prusy	Kwidziński	1880	517.344	38.372	50.007	—	—	23.150	17.430	88.578
		1890	975.993	139.772	74.050	—	179.555	28.260	95.253	1.238.555
		1900	4.024.618	509.712	212.505	15.944	502.384	207.008	482.281	2.200.089
		1910	13.707.516	1.450.495	527.428	24.098	1.929.091	282.809	1.042.358	7.330.035
		1912	18.976.178	1.804.059	885.551	41.000	2.332.848	376.411	1.204.505	6.964.935
Prusy Wschodnie	Królewiecki	1880	5.815.208	104.436	577.222	—	—	2.255.029	170.036	5.272.005
		1890	14.405.737	518.405	239.242	—	1.128.746	3.379.940	58.887	12.041.216
		1900	24.953.102	1.457.530	936.023	—	930.707	4.251.875	438.624	22.097.790
		1910	37.456.006	1.672.660	1.548.690	10.040	503.289	4.303.614	4.174.180	27.012.418
		1912	41.015.767	2.135.550	1.894.513	54.015	640.252	5.274.023	4.466.414	26.397.611
	Gąbiński	1880	865.610	74.300	25.600	—	—	—	76.910	198.827
		1890	1.986.560	151.150	—	—	21.805	16.900	24.982	825.388
		1900	4.409.243	280.479	—	—	—	1.800	530.000	843.918
		1910	7.717.291	352.125	—	16.000	21.520	32.700	1.407.797	2.303.754
		1912	8.950.555	324.625	—	7.000	31.801	27.160	1.087.567	3.188.192
	Olsztyński	1880	—	—	—	—	—	—	—	—
		1890	—	—	—	—	—	—	—	—
		1900	—	—	—	—	—	—	—	—
		1910	4.032.484	1.027.022	518.126	3.795	843.437	120.709	854.015	825.088
		1912	5.391.801	1.055.387	1.015.144	4.425	1.553.382	207.795	1.137.307	1.057.010
Śląsk Górny	Opolski	1880	2.924.446	295.949	4.000	—	—	1.181.495	194.650	4.101.009
		1890	10.339.272	1.519.890	34.644	—	37.791	913.345	1.128.961	11.587.217
		1900	22.718.670	6.019.144	219.650	20.625	87.279	439.526	5.287.887	19.767.314
		1910	50.688.212	8.121.506	448.076	10.850	259.808	599.091	11.497.568	24.406.053
		1912	60.071.899	8.824.604	633.508	56.015	263.643	275.640	12.359.799	25.910.469

LVII. Przeciętna wysokość wkładek oszczędnościowych przypadająca na 1 mieszkańca w ll. 1882 i 1912.

Dzielnica	R. 1882 Mk.	R. 1912 Mk.
W. Ks. Poznańskie . .	11,63	122,48
Prusy Zachodnie . .	17,40	143,84
Prusy Wschodnie . .	12,53	108,69
Śląsk	36,45	183,73

18. Przedsiębiorstwa związków prowincjonalnych i powiatowych.

Z czterech związków prowincjonalnych, objętych terytorjum zaboru pruskiego, tylko dwa związki prowincjonalne, a mianowicie: W. Księstwa Poznańskiego i Śląska posiadały, do wybuchu wojny w r. 1914, własne przedsiębiorstwa przemysłowe.

Związek prowincjonalny W. Księstwa Poznańskiego posiadał kopalnię granitu w Tschirnitz i Herzogenwaldau, o obszarze przeszło 16 hektarów; kopalnie te eksploatował we własnym zarządzie, związek prowincjonalny poznański; wydobywany kamień służył głównie za materiał przy budowie dróg prowincjonalnych i przy wznoszeniu innych budowli publicznych, przeprowadzanych przez organa budowlane prowincjonalne. Przedsiębiorstwo to nie tylko, że nie przynosiło, przez szereg lat, żadnych dochodów, ale wykazywało znaczne deficyty, pokrywane przez kasę prowincjonalną.

Związek prowincjonalny Śląska posiadał wielką centralę elektryczną pod Marklissą, na Śląsku Dolnym, obsługującą szereg sąsiednich miast i osad; przedsiębiorstwo to eksploatowane, we własnym zarządzie, przez związek prowincjonalny śląski, przynosiło kasie prowincjonalnej znaczne dochody.

Co się tyczy związków powiatowych na ziemiach zaboru pruskiego, to stosunkowo nieznaczna liczba tego rodzaju ciał samorządowych, posiadała własne przedsiębiorstwa przemysłowe, gospodarstwa rolne i t. p., rozmaitej wartości. I tak: w W. Ks. Poznańskim: związki powiatowe: Kępiński, Inowrocławski i Szubiński posiadały własne szkoły drzewne; grupa powiatów: Międzychodzkiego, Międzyrzeckiego i Skwierzyńskiego łącznie, tworzyła związek gwarancyjny dla centrali elektrycznej, obsługującej te powiaty i czynnej w formie prywatnego towarzystwa z ograniczoną poręką. — W Prusach Zachodnich: posiadały powiaty: Gdański wyżynny i Kartuski centralę elektryczną; powiat Kartuski poza tem własny młyn i majątek ziemski; powiat Lubawski — majątek ziemski; Człuchowski — zakład wędzenia ryb; Kwidzyński — szkołę

drzewną. — W Prusach Wschodnich: powiat Morąski posiadał fabrykę cementu; Hollandzki — zakład przerobu owoców; Tyłżecki — majątek ziemski; Piłkalski — kopalnię żwiru; Szyłokarczmarski — szkołkę drzewną, wreszcie, powiat Szczytnieński — las i wzorowy ogród owocowy. Na Śląsku Górnym: posiadał powiat Bytomski własną sieć przewodów wodociągowych; powiat Katowicki — własne instalacje wodociągowe; Raciborski — kamieniołomy; powiaty zaś Tarnogórski i Gliwicki — szkoły drzewne.

Wszystkie te przedsiębiorstwa powiatowe przynosiło swym związkom komunalnym dochody, w niektórych przypadkach dosyć wysokie, odgrywając tem samem w budżetach odpowiednich związków powiatowych znaczną dosyć rolę.

19. Przedsiębiorstwa gminne użyteczności publicznej.

Przedsiębiorstwa gminne użyteczności publicznej: zakłady wodociągowe, gazowe, elektryczne, instalacje kanalizacyjne oraz rzeźnie, zakładane i utrzymywane były przez większe gminy miejskie i niektóre wielkie gminy wiejskie; głównie z powodu ich socjalnej i gospodarczej wartości. W zaborze pruskim, naogół tylko większe, o znaczniejszej liczbie mieszkańców, a więc zamożniejsze gminy miejskie i wiejskie, mogły budować własne elektrownie, gazownie, zakładać sieć wodociągową i kanalizacyjną, a to z powodu, iż gminy drobniejsze, niezamożne z wielkim trudem bądź wcale nie mogłyby amortyzować i oprocentowywać pożyczek, zaciąganych na budowę tego rodzaju kosztownych przedsiębiorstw komunalnych. — W wyjątkowych tylko przypadkach, mianowicie: przy pomocy finansowej prywatnych przedsiębiorstw, zanieczyszczających ścieki miejskie, bądź konsumujących znaczne ilości wody oczyszczonej, gazu i t. p., budowały i mniejsze, niezamożne, gminy miejskie i wiejskie własne gazownie, elektrownie, wodociągi i sieć kanałową; w takich warunkach wybudowane przedsiębiorstwa gminne, istniały w niektórych gminach wschodnio-pruskich oraz górnośląskich. — Naogół gospodarka komunalna w dziedzinie budowy i eksploatacji przedsiębiorstw użyteczności publicznej, w zaborze pruskim wykazywała wyraźną tendencję rozwojową, co znajdowało, do wybuchu wojny, swój wyraz w zwiększającej się liczbie przedsiębiorstw komunalnych, budowanych przez gminy mniejsze i średnio-zamożne, korzystających z wydatnej pomocy finansowej rozmaitych instytucji kredytowych dla kredytu komunalnego i meljoracyjnego oraz z poparcia, w formie gwarancji, ze strony związków komunalnych szerszych: prowincjonalnych i powiatowych.

Wedle urzędowych obliczeń, liczba przedsiębiorstw komunalnych użyteczności publicznej, w zaborze pruskim, w końcu roku 1906, była następująca:

LVIII. Ogólna liczba przedsiębiorstw komunalnych użyteczności publicznej w r. 1906.

Dzielnica	Liczba gmin a) gminy miejskie b) » wiejskie ponad 10 000 ludności		Zakłady wodociągowe			Zakłady gazowe			Zakłady elektryczne			Rzeźnie		
			Liczba ogólna	w tem gminne	w % liczby gmin	Liczba ogólna	w tem gminne	w % liczby gmin	Liczba ogólna	w tem gminne	w % liczby gmin	Liczba ogólna	w tem gminne	w % liczby gmin
W. Księstwo Poznańskie	131	a	19	19	14,5	37	37	28,2	8	8	10,9	55	53	40,5
	—	b	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Prusy Zachodnie	57	a	20	20	35,1	23	22	38,6	8	8	14,0	39	38	66,7
	2	b	1	1	50,0	1	1	50,0	—	—	—	—	—	—
Prusy Wschodnie	67	a	24	24	35,8	29	29	43,3	8	7	10,4	48	48	71,6
	—	b	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Śląsk	150	a	89	82	54,7	60	57	38,0	14	11	8,4	55	55	36,7
	19	b	15	14	73,7	—	—	—	16	15	10,0	2	3*	15,8

Uwaga: * 2 gminy razem posiadają 1 rzeźnię.

Na Śląsku Górnym, cały szereg gmin miejskich, zwłaszcza wielkich gmin wiejskich, zaopatrywany był w wodę, gaz, prąd elektryczny przez zakłady górnicze sąsiednie, na podstawie specjalnych umów, zawartych pomiędzy zainteresowanymi gminami, a odpowiednimi zakładami górniczymi i hutniczymi. Pozatem, w wielu gminach drobniejszych, czynne były prywatne zakłady gazowe i elektryczne, dostarczające, na mocy specjalnych umów i taryf, zawartych z odpowiednimi komunami, gazu, prądu elektrycznego zarówno miastu, do oświetlenia ulic jak i prywatnym osobom, do użytku domowego, względnie do celów przemysłowych. Dokładna liczba takich prywatnych przedsiębiorstw, obsługujących gminy w zaborze pruskim obliczyć się nie daje; wedle naprzykład, obliczeń związku gazowni niemieckich, w roku 1914 było wszystkiego gazowni: komunalnych i prywatnych, w W. Ks. Poznańskim 54, w Prusach Zachodnich 29, w Prusach Wschodnich 49, na Śląsku 108. z czego na Śląsku Górnym około 40 gazowni.

Szczegółowszy obraz rozwoju gminnych przedsiębiorstw użyteczności publicznej w większych gminach miejskich i wielkich gminach wiejskich (na Śląsku Górnym) przedstawiał się, wedle danych cyfrowych w ll. 1910—12, następująco: (tabl. LIX. str. 120).

Co się tyczy urządzeń kanalizacyjnych, to cyfrowe zobrazowanie gospodarki gminnej, w zaborze pruskim, na polu budowy i utrzymy-

wania sieci kanałowej, wobec braku odpowiednich danych przedstawić się nie daje. Zaznaczyć jednak trzeba, że wszystkie wielkie miasta (powyżej 50 tysięcy ludności liczące), posiadają gminne urządzenia kanalizacyjne, oprócz tego znaczna część miast drobniejszych (powyżej 15 tysięcy mieszkańców liczących), zwłaszcza w Prusach Wschodnich i na Śląsku Górnym, została skanalizowana

Naogół, gospodarkę gminną, w zaborze pruskim, na polu budowy i otrzymywaniu przedsiębiorstw użyteczności publicznej cechowała do wybuchu wojny planowość, uwarunkowana nietylko gospodarczą wartością tych przedsiębiorstw, ale i ich wielkiem znaczeniem higienicznym i sanitarnem; w istocie też rzeczy, gospodarka ta wyraźnie przyczyniła się do podniesienia stanu zdrowotnego miast, w zaborze pruskim, do zmniejszenia znacznego śmiertelności wśród ludności miejskiej.

VIII. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie regulacji stosunków dotyczących pracy.

Gospodarka związków samorządowych, na ziemiach zaboru pruskiego, w dziedzinie regulacji stosunków dotyczących pracy, ograniczoną była tylko: 1) do zakładania i utrzymywania komunalnych biur pośrednictwa pracy, bądź też do finansowego dopomagania niekomunalnym, publicznym biurom tego rodzaju, utrzymywanym przez różnego rodzaju związki i stowarzyszenia: zawodowe, dobroczynne i t. p., oraz 2) do tworzenia i utrzymywania komunalnych sądów procederowych. Oprócz tego niektóre przepisy ustawy przemysłowej niemieckiej, pozwalały gminom regulować kwestje związane z wypoczynkiem niedzielnym (§ 105) oraz z wypłatą zarobków robotnikom młodocianym (§ 119 a).

20. Komunalne biura pośrednictwa pracy.

Ustawa przemysłowa pruska z roku 1869, uznając pośrednictwo pracy za wolny proceder, pozostający tylko pod dosyć ograniczoną kontrolą władz państwowych, doprowadziła do zwiększenia się nadużyć, popełnianych przez prywatnych pośredników. Aczkolwiek granice kontroli władz państwowych zostały później (nowela do ustawy przemysłowej Rzeszy z dnia 1. lipca 1883 r.) rozszerzone oraz pomimo przyjęcia systemu koncesyjnego (nowela z dnia 30. czerwca 1900 r.), nadużycia ze strony pośredników prywatnych nie ustały; przystąpiły tedy niektóre komuny miejskie, a za nimi i niektóre związki powiatowe, do tworzenia własnych biur pośrednictwa pracy, jako środka zwalczania nadużyć ze strony prywatnych pośredników, pozatem w celu zwalczania braku pracy. Działalność tak komun miejskich jak i szerszych związków samorządowych uwarunkowana jest tutaj wyłącznie socjalną wartością biur pośrednictwa pracy.

LIX. Przedsiębiorstwa gminne użyteczności publicznej w latach 1910—1912.

Dzielnica	Gmina	Liczba mieszkańc ^{ów}	Zakłady wodociągowe				Zakłady gazowe				Zakłady elektryczne		
			Długość sieci rur wodociągowych km.	Konsumcja wody		Dochód czysty Mk.	Długość sieci rur gazowych km.	Konsumcja roczna gazu		Dochód czysty Mk.	Konsumcja roczna prądu		Dochód czysty Mk.
				ogólna roczna m ³	dzienna na 1 mieszkańca litr.			ogólna m ³	na 1 mieszkańca m ³		ogólna KWG.	na 1 mieszkańca KWG.	
W. Ks. Poznańskie	Poznań . .	169 000	176,4	5.402.000	91,2	446.500	133,1	11.296 000	72,0	—	1.794 500	11,6	—
	Bydgoszcz .	61.000	52,1	1.982.500	89,6	135.800	74,7	5 919.800	72,8	130.400	?	?	?
	Gniezno . .	20.000	18,9	561.300	50,0	26.800	11,7	734.800	28,6	34.500	448.000	24,0	32.000
	Inowrocław	25 000	30,0	709.500	75,0	30.600	28,1	945.600	36,8	60 400	110.000	16,2	67.000
	Leszno . .	17.000	19,5	511.000	81,4	2.000	24,0	1.030.000	60,0	42.000	113.000	7,0	— 500
	Ostrów . .	15.000	13,6	350.000	65,0	24.800	14,3	1.172.600	79,5	44.600	?	?	?
Prusy Zachodnie	Gdańsk . .	182 000	146,8	5.123.600	87,7	319.400	129,1	11 843.900	66,1	642.200	1.198.000	13,9	139 000
	Elbląg . .	67.000	63,0	1.303.000	61,0	71.300	49,9	2 903 400	49,5	177.900	1.285 000	?	?
	Toruń . .	48.000	70,0	1.042 700	65,0	19 000	54,1	3.088.500	66,4	—	?	?	?
	Grudziądz .	43.000	27,6	1.038.600	39,4	58.600	23,3	2 915.100	72,3	46.600	445.000	10,8	43.400
	Tczew . .	18.000	16,5	336.400	58,0	—	14,3	483.900	32,0	—	635 000	37,0	23.200
	Malbork . .	17.000	?	323.400	?	?	?	?	?	?	?	?	?
	Sopoty . .	16.000	35,0	465.000	150,0	35.500	30,1	1.050.000	66,0	41.100	?	?	?

Prusy Wschodnie	Królewiec .	257.000	199,7	6 827.000	72,9	668 400	192 2	23 133 000	117,9	770 100	7 847.000	27,3	
	Tylża . .	40.000	38,4	852.700	59 0	— 14.500	37,0	2 390.900	60,0	—	?	?	?
	Olsztyń . .	37.000	27,6	697.700	64,0	50.800	23,9	1 854 000	62 0	108 100	1 155.000	25,0	—
	Wystruć . .	35.000	21,8	832.700	71,0	1.500	28,9	2 153.400	68,1	221 900	673.000	14,7	—
	Kłapejda . .	21.000	35,9	413.000	53,0	11 500	41,8	1 223.700	57 0	22.400	?	?	?
	Ostroda . .	16.000	16,6	556 000	109,0	45.100	16,4	1.188 000	66,0	?	?	?	?
	Gąbin . .	15.000	18,0	250.000	47,2	800	18,6	1.611 000	90,0	?	?	?	?
Śląsk Górny	Król Huta	77.000	*42,4	846.900	31,9	—	—	—	—	—	1.570.000	11,0	20 000
	Gliwice . .	70.000	87 8	1.902 800	?	185 200	36,3	1.317 000	19,0	22 168	?	?	?
	Bytom . .	68 000	*46,1	1 356 100	72,8	38.700	28,8	1 800.000	35,5	70 300	?	?	?
	Katowice . .	46 000	*23,6	1 514.100	96,5	110 700	22,1	1.341.100	?	105.800	?	?	?
	Raciborz . .	38 000	22,9	1.153 400	75,2	31 100	20,0	2.173 100	51,7	150.900	348 000	8,3	27.500
	Opole . .	35.000	28,0	646.200	53,0	45.300	28,0	1.439.400	47,0	86 400	202 000	7,3	22 300
	Nysa . .	31 000	19,5	731.900	78,6	32 100	18,2	1.583.100	62,0	36.900	354 000	13,9	28.100
	Mysłowice . .	18 000	*15,9	498.400	75,0	25.100	16,7	705 000	39,0	?	?	?	?
	Prądnik . .	17.000	?	842 800	?	?	14,7	620.000	33,0	—	?	?	?
	Tarn. Góry	15 000	?	242.100	?	?	15,4	817.000	63,0	51.800	?	?	?
	Zabrze . .	66.000	?	?	?	?	67,4	1 645.000	16,0	?	—	—	—
	Zaborze . .	27 000	*10,6	179.900	18,4	—	—	—	—	—	—	—	—
	Huta Bism.	25 000	* 7,3	?	28,0	—	—	—	—	—	—	—	—
	Mikulezyce .	15.000	* 9,5	?	?	1 900	—	—	—	—	75.000	4,9	—

Uwaga: * Gmina posiada tylko własne zakłady dystrybucyjne i sieć rur wodociągowych; wodę zaś czerpie z zakładów wodociągowych sąsiednich kopalń górnośląskich.

Żadne bowiem prawnie określone i przewidziane obowiązki zupełnie nie ciąży na tych ciałach samorządowych. — Naogół, na ziemiach zaboru pruskiego rozwój komunalnych biur pośrednictwa pracy jest stosunkowo nieznaczny. Z początkiem roku 1912 istniało w W. Księstwie Poznańskim, w Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Śląsku Górnym 42 komunalnych, bądź przez komuny popieranych publicznych biur pośrednictwa pracy, a mianowicie:

LX. Komunalne biura pośrednictwa pracy w r. 1912.

Dzielnica	Obwód rejonowy	Liczba biur	Liczba wolnych miejsc	Liczba poszukujących pracy		Liczba obsadzonych miejsc	
				wogóle	% wolnych miejsc	wogóle	% wolnych miejsc
W Księstwo Poznańskie	Poznański	4	28.035	33.089	118,0	26.107	93,1
	Bydgoski	4	4.861	4.888	100,6	3.841	79,0
Prusy Zachodnie	Gdański	3	4.894	8.575	175,2	4.469	91,3
	Kwidzyński	4	1.017	1.340	132,4	643	63,2
Prusy Wschodnie	Królewiecki	6	12.529	14.188	113,2	9.386	74,9
	Gabiński	2	1.708	1.203	70,4	831	48,7
	Olsztyński	9	660	321	48,6	119	18,0
Śląsk Górny	Opolski	10	22.803	32.511	142,6	14.342	62,9

21. Komunalne sądy procederowe.

Według pruskiej ustawy przemysłowej z r. 1869. do rozpatrywania i rozstrzygania sporów pomiędzy pracodawcą a pracownikiem, wynikłych na gruncie wykonywania obowiązków przez ustawę tą przewidzianych, powołane są specjalne sądy procederowe; w tych miejscowościach, w których odpowiednie władze nie istniały, funkcjonować mogły w charakterze sądów procederowych, bądź urzędy gminne, bądź też, na podstawie statutów miejscowych tworzone być mogły specjalne sądy rozjemcze. Ustawa przemysłowa Rzeszy niemieckiej z dnia 20. lipca 1890 r. zasadniczo przyjęła powyższe przepisy; nowela do ustawy przemysłowej Rzeszy z dnia 30. czerwca 1901 r. obowiązki gmin w zakresie sądownictwa procederowego rozszerzyła, nakazując gminom, liczącym powyżej 20000 mieszkańców, tworzenie sądów procederowych, nadając tym sądom prawo wprowadzenia przymusu stawiania przed takimi sądami, w końcu nadając komunalnym sądom procederowym prawo przed-

kładania wniosków, w sprawach przemysłowych, nie tylko władzom i instytucjom komunalnym, ale i ciałom prawodawczym Rzeszy i poszczególnych państw związkowych. — Jeżeli gmina, licząca powyżej 20.000 mieszkańców, sama nie tworzyła sądu procederowego, wówczas mogły krajowe władze państwowe to nakazać. Na ogół sądy procederowe mogły być założone w każdej gminie, bądź dla związku gmin (u. p. powiatu) i dla szerszych związków komunalnych (obwodowych i prowincjonalnych). Sądy procederowe, o ile nie zostały utworzone na rozkaz krajowych władz państwowych, tworzone są na podstawie uchwał danych gmin bądź związków; uchwały te i statuty sądów zatwierdzały wyższe władze państwowe. Sądy procederowe funkcjonują jednocześnie, jako sądy polubowne w zatargach większych między pracą a kapitałem. — Na ziemiach zaboru pruskiego czynnych było, w r. 1912, 37 komunalnych sądów procederowych, których działalność przedstawiała się następująco:

LXI. Komunalne sądy procederowe w r. 1912.

Dzielnica	Obwód rejencyjny	Liczba sądów	Liczba skarg	
			złożonych	załatwionych
W. Księstwo Poznańskie	Poznański . . .	5	850	775
	Bydgoski . . .	4	637	661
Prusy Zachodnie	Gdański . . .	6	1.118	1 072
	Kwidzyński . . .	3	375	359
Prusy Wschodnie	Królewiecki . . .	2	1.289	1 220
	Gąbiński . . .	2	285	267
	Olsztyński . . .	1	149	129
Śląsk Górny	Opolski . . .	14	2.186	2 107

Komunalne sądy procederowe czynne były: w W. Księstwie Poznańskim: miejskie: w Poznaniu, Bydgoszczy, Gnieźnie, Pile, Ostrowiu, powiatowe: w Inowrocławiu, Środzie, Krotoszynie i Rawiczu; w Prusach Zachodnich: miejskie: w Gdańsku, Grudziądzu, Toruniu, Kwidzynie, Elblągu, Tczewie i Jastrowie; powiatowe: w Gdańsku i Kwidzynie; w Prusach Wschodnich: miejskie: w Królewcu, Olsztynie, Kłajejdzie, Tyłży i Wystruciu; na Śląsku Górnym: miejskie: w Katowicach, Bytomiu, Gliwicach, Królewskiej Hucie, Mysłowicach, Opolu, Łoboszycach, Raciborzu, Prądniku i Nysie; powiatowe: w Bytomiu, Katowicach, Zabrze i Tar-

nowskich Górach. Komunalne sądy procederowe nie obejmowały na Górnym Śląsku, spraw górniczych, dla których czynne były specjalne górnicze sądy procederowe (nie komunalne).

IX. Gospodarka ciał samorządowych w dziedzinie popierania przemysłu, handlu, rzemiosł i rolnictwa.

Działalność ciał samorządowych w dziedzinie popierania przemysłu, handlu rzemiosł i rolnictwa, należąc do nieobowiązkowych funkcji tych ciał, nie przyjęła w zaborze pruskich, większych rozmiarów.

22. Gospodarka komunalna w dziedzinie popierania przemysłu, handlu, rzemiosł i rolnictwa.

Związki prowincjonalne: W. Księstwa Poznańskiego, Prus Zachodnich oraz Wschodnich i Śląska, w dziedzinie popierania przemysłu i rzemiosł, ograniczyły swą działalność do wprowadzenia nauki rzemiosł we własnych zakładach wychowawczych dla moralnie zaniedbanej bądź opuszczonej młodzieży oraz do wypłacania, w pewnych przypadkach, nieznacznych zapomóg, stowarzyszeniom i związkom, mającym charakter instytucji użyteczności publicznej, celem których było popieranie przemysłu, handlu i rzemiosł.

Co się tyczy popierania rolnictwa, to związki prowincjonalne w zaborze pruskim przeprowadzały własnym kosztem niektóre większe prace meljoracyjne, popierały finansowo związki meljoracyjno-rolnicze, ułatwiały, przy pomocy własnych, krajowych instytucji kredytowych, zaciąganie pożyczek na cele meljoracyjne gminom, związkom publicznym i osobom prywatnym, zdążając tą drogą, do polepszenia gatunku roli, względnie do użyczenia obszarów, ze względów naturalnych, leżących odłogiem. Pozatem niektóre związki prowincjonalne utrzymywały własne zakłady naukowe rolnicze; i tak: związek prowincjonalny Prus Wschodnich utrzymywał: krajową szkołę zakładania łąk w Królewcu i krajowy zakład ogrodniczy w Tapiewie; związek prowincjonalny W. Księstwa Poznańskiego: szkołę rolniczą w Koźminie (od roku 1903 administrowaną przez Izbę Rolniczą poznańską). — Wkońcu wszystkie cztery związki prowincjonalne, funkcjonujące w granicach zaboru pruskiego przykładały się finansowo do nauki rolnictwa w szkołach ludowych wogóle, wypłacały zapomogi związkom, mającym na celu rozwijanie i udoskonalanie hodowli bydła, wypłacały rolnikom zapomogi kłęskowe (wylewy, gradobicia), popierały organizację wystaw i konkursów rolniczych.

Działalność związków prowincjonalnych na polu popierania przemysłu, handlu i rzemiosł oraz rolnictwa, naogół zbliżoną była bardzo do takiejże działalności związków prowincjonalnych. Związki powiatowe,

w miarę posiadania środków, popierały bowiem naukę rzemiosł i rolnictwa w szkołach ludowych, istniejących w granicach danych związków powiatowych.

Również niektóre związki powiatowe utrzymywały własne zakłady naukowe rolnicze, niższe, mianowicie: powiaty: Niborski, Szczytnieński i Ostródzki (w rejencji Olsztyńskiej) utrzymywały zimowe szkoły rolnicze; powiat Margrabowski (w rejencji Gąbińskiej) szkołę rolniczą stałą. — Związek powiatowy pow. Inowrocławskiego (w rejencji Bydgoskiej) utrzymywał szkołę kowalską wraz ze wzorową kuźnią; w końcu związek powiatowy powiatu Bytomskiego (w rejencji Opolskiej) — 3 szkoły gospodarstwa domowego, dla dziewcząt.

Związki powiatowe, na ziemiach zaboru pruskiego, przyczyniały się pozatem, w granicach, na jakie zezwalał ich stan finansowy, do popierania organizacji wystaw przemysłowo-rękodzielniczych i rolniczych, wypłacały, w pewnych przypadkach, stałe zapomogi stowarzyszeniom i związkom, mającym na celu czy to popieranie rękodzieł czy też rolnictwa. —

Działalność zaś komun miejskich i wielkich, zamożniejszych komun wiejskich w dziedzinie popierania przemysłu, handlu, rzemiosł i rolnictwa, polegała głównie na ponoszeniu kosztów gminnego szkolnictwa uzupełniającego, dopomaganiu, głównie finansowemu, korporacjom rzemieślniczym (cechom) i kupieckim do zakładania i prowadzenia kursów: majsterskich, handlowych, bądź specjalnych, mających na celu zapoznanie kół rzemieślniczych z nowymi sposobami i metodami pracy. Równie gminy miejskie i niektóre wielkie gminy wiejskie brały finansowy udział w organizacji wystaw rzemieślniczych i przemysłowych, ułatwiały organizację zjazdów zawodowych i t. p. —

Bardzo ważnem dla rozwoju przemysłu i rzemiosł, w pewnej mierze i handlu, była gospodarka gmin miejskich i wielkich gmin wiejskich, dotycząca dostarczania przedsiębiorstwom przemysłowym, rękodzielniczym i handlowym, energii elektrycznej, gazu i wody, po cenie niższej, wedle specjalnych taryf; tą drogą gminy miejskie oraz niektóre gminy wiejskie wielkie, w znacznym stopniu ułatwiają egzystencję przedsiębiorstwom przemysłowym i handlowym, zwłaszcza drobnym przedsiębiorstwom rękodzielniczym. —

Źródła.

- Böhnert Victor Dr. Das Armenwesen in 77 deutschen Städten und einigen Landarmenverbände. Dresden 1886.
- Denkschrift zur Begründung des Entwurfs eines Gesetzes betreffend Aenderungen im Finanzwesen. T. I—IV. Berlin 1908.
- Focke R. Dr. Das Volksbibliothekwesen in der Provinz Posen. Leipzig 1909.
- Greineder F. Dr. Ing. Die finanzwirtschaftliche Stellung der kommunalen Gaswerksunternehmungen und das Problem der rationellen Licht- Kraft- und Wärmeversorgung von Stadt- und Landgemeinden. München — Berlin 1913.
- Hecht K. Die Wegeordnung für die Provinz Posen vom 15. VII. 1907. Berlin 1908.
- Hoppe F. Die Elektrizitätswerkbetriebe im Lichte der Statistik. Leipzig 1908.
- Hue de Grais. Kommunalverbände. Berlin 1905.
- Kaufman R. v. Die Kommunalfinanzen (Grossbritannien, Frankreich und Preussen) v. I—II. Leipzig 1906.
- Kersandt Friedrich. Das Kleinbahnwesen in der Provinz Ostpreussen vom volkswirtschaftlichen Standpunkte aus betrachtet. Berlin 1907.
- Köhler Wilhelm Dr. Die preussischen Kommunalanleihen mit besonderer Rücksicht auf eine Centralisation des Kommunalkredits. Jena 1897.
- Krull Rudolf. Die Finanzwirtschaft preussischer Kreisangehöriger Städte unter besonderer Berücksichtigung des Regierungsbezirks Königsberg. Stettin 1913.
- Passow Richard Dr. Prof. Die gemischten privaten und öffentlichen Unternehmungen auf dem Gebiete der Elektrizitäts- und Gasversorgung und des Strassenbahnwesens. Jena 1912.
- Petersilie A. Dr. Das öffentliche Unterrichtswesen in Deutschen Reiche und in den übrigen europäischen Kulturländern. v. I—II. Leipzig 1897.
- Silbergleit H. Dr. Prof. Preussens Städte. Denkschrift zum 100 jährigen Jubileum der Städteordnung vom 19 November 1808. Berlin 1908.
- Silbergleit H. Dr. Prof. Finanzstatistik der Armenverwaltungen von 130 deutschen Städten 1901—1905. Leipzig 1908.
- Rapmund O. Dr. Prof. Das preussische Medizinal- und Gesundheitswesen in d. J. 1881—1908. Berlin 1910.
- Rapmund O. Dr. Prof. Das öffentliche Gesundheitswesen. v. I/II. Leipzig 1901/1914.

Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. Berlin.

Gesetzsammlung für das Deutsche Reich. Berlin.

Preussische Statistik (Amtliches Quellenwerk). Berlin. v. 226, 228, 231, 243.

Schriften der Gesellschaft für soziale Reform. Jena.

Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat. v. 1—13. Berlin 1903—1914.

Statistisches Jahrbuch deutscher Städte. v. 1—16. Breslau 1890—1916.

Zeitschrift der Königlich Preussischen Statistischen Landesamt. Berlin 1861—1914.

Zeitschrift für Kleinbahnen. Berlin 1910—1915.